

ТЪРГОВСКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО (ПО ПРИМЕРА НА БРАТЯ ДИМИТЪР, ПЕТЪР И АЛЕКО А. КРЪСТИЧ ОТ СВИЦОВ ПРЕЗ 50-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА 19 В.)

Ивайло Найденов

Понятията „търговско предприемачество“ и „търговец-предприемач“ присъстват в гръцката историография¹. Някои български изследователи използват термина „предприемач“ именно в контекста на балканския XVIII и XIX в.², но определено би могло да се каже, че всеки изследван случай все повече разширява представата ни за предприемачеството³.

¹ Вж. напр. **Χατζηϊωαννου, Μ. Χ.** Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο ίκος Γερούση τον αιώνα, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003; **Chatziioannou, M-Ch.** Greek Merchant Network in the Age of Empires (1770–1870). // **I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis and I. Pepelasis Minoglu** (eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Oxford and New York, Berg, 2005, 371–382; **Madouvalos, I.** The Entrepreneurial Activity of Dimitrios and Stephanos Manos in Central Europe in the Nineteenth Century. // *Commerce and Culture. Nineteenth Century Business Elites*. Ed. by **Robert Lee**, 2011, 139–166; **Vlami, D. Mandouvalos, I.** Entrepreneurial forms and processes inside a multiethnic pre-capitalist environment: Greek and British enterprises in the Levant (1740s – 1820s). // *Business History*, 2013, Vol. 55, Issue 1, 98–118.

² **Дончева, С.** Мрежи и партньори: търговската къща на хаджи Януш Коста Петре от Крайова. // *Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сборник с материали от Международна научна конференция Габрово*, 18–19 септември 2007 г. Съставители: **Доц. д-р Пламен Митев, ст. ас. Ваня Рачева**. София, 2008, с. 93. Сравни с: **Χατζηϊωαννου, Μ. Χ.** Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός..., 23–25.

³ **Χατζηϊωαννου, Μ. Χ.** Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός..., р. 24. В сравнителен план вж. също: **Chatziioannou, M.-Ch.** Creating the pre-Industrial Ottoman-Greek Merchant: Sources, Methods and Interpretations. // **Lorans Tanatar Baruh & V. Kechriotis** (eds.), *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*. Athens: Alpha Bank-Historical Archives, 2010, 311–335; **Chatziioannou, M-Ch.** When the History of Merchant Houses Met Business History: A Comparative Approach. // *La Grèce et l'histoire des entreprises. Special issue of Enterprises et Histoire*, 2011, 2, 53–65; **Chatziioannou, M-Ch.** Humanising Economic History. Интервю, 2014 <<https://soundcloud.com/techtalkscentral/maria-christina-chatziioannou-nhrf-at-ttcweb>>. (Видяно на 10.5.2020); **Dascal, L.** The Mercantile Aretology of the “Greek“ Merchants in the Rhetoric of Trade Archives. // *Lumen: Rethinking Social Action*. Core Values, 2016, 391–400.

От тази гледна точка целта на настоящия текст е да хвърли светлина върху търговското предприемачество през епохата на Българското възраждане като се вземе предвид дейността на три лица, за които е писано, но убеден съм има какво още да се каже⁴. В случая идеята е да се запълни празнината между „абстрактната“ икономическа теория и дескриптивните данни, преобладаващи в изследванията от подобен род⁵.

Конкретните задачи, които си поставям, са: Първо, представянето на основополагащи концепции в икономическото учение, касаещи предприемачеството, предприемачите и фирмата. Второ, поставянето на акцент върху формирането на специфична предприемаческа култура у братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич. Идеята е да се изведат факторите, способствали за появата на предприемаческо мислене и особен бизнес нюх⁶. Трето, да се проследи стопанската дейност на споменатите свищовци както като самостоятелни търговци, така и като партньори в търговската къща „Братя А. Кръстич“, създадена през април 1858 г.⁷ В тази връзка ще засегна и любопитната тема за моралните устои, от които посочените лица се ръководели в живота и предприемаческите си дела.

Основното документално градиво, на което се гради настоящият текст, е кореспонденцията (лична и търговска), която се съхранява в личния фонд на братя Кръстич в НБКМ–БИА⁸. Става дума за преписи на писма⁹, които представителите на семейство Кръстич обменяли помежду си и които тримата братя изпращали до своите контрагенти¹⁰. Въпреки някои трудности (мъчно разчитане на лични имена и названия

⁴ Интересни насоки за изследване вж. у: **Lee, R.** Commerce and Culture: A Critical Assessment of the Role of Cultural Factors in Commerce and Trade from c. 1750 to the Early Twentieth Century. // *Commerce and Culture. Nineteenth Century Business Elites*. Ed. by **Robert Lee**, 2011, 1–35.

⁵ **Casson, M.** Entrepreneurship: A Personal View. // *International Journal of the Economics of Business*, 2014, Vol. 21, № 1, p. 12. Вж. също: **Harlaftis, G.** International Business of Southeastern Europe and the Eastern Mediterranean, 18th century: Sources, Methods and Interpretive Issues. // *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive. Secc. XIII–XVIII – Where is Economic History Going? Methods and Prospects from the 13th to the 18th centuries. Atti della “Quarantaduesima Settimana di Studi”*, 18–22 aprile 2010, edited by **Francesco Ammannati**. – Firenze, Firenze University Press, 2011, 413–414.

⁶ В сравнителен план вж. **Casson, M.** Entrepreneurship: theory, institutions and history. Eli F. Heckscher Lecture, 2009. // *Scandinavian Economic History Review*, 2010, 58 (2), p. 166.

⁷ Фирмата е създадена от братя Димитър и Петър А. Кръстич. Брат им Алеко не е съдружник в нея, но предоставя важна информация на своите сродници и през определени периоди участва в съвместни сделки.

⁸ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3307–5046.

⁹ Преимуществено кореспонденцията е водена на български и гръцки език, но са запазени също така писма на румънски и италиански езици.

¹⁰ Пак там, II В 5043, л. 1–66. „Коппия на писма 1858.“ Писмата, включени в този дневник, засягат периода от 1/13 април 1858 до 31 декември 1859 г.; Пак там, II В 5044 „Коппия на писма 1860“. Обхваща периода от 3 януари 1860 до 28 декември 1860 г. Няма номерация на листовите, както от съставителите, така и от архивист. Поради тази причина цитирам само номера на архивната единица (II В 5044); Пак там, II В 5045 „Коппия на Писма 1861“. Обхваща времето от 2 януари 1861 до 31 декември 1861 г. Няма номерация на листовите, както от съставителите, така и от архивист. Цитирам само номера на архивната единица.; Пак там, II В 5046, л. 1–67. „Коппия на писма 1863“. Писмата се отнасят за периода от 3 март 1863 до 25 ноември 1864 г.

на артикули; срещането на редки и остарели думи и пр.) при работата с този тип изворов материал, бих отбелязал, че той е особено подходящ за поставените цел и задачи. Писмата позволяват да се вникне в мисленето на тези хора, в отношенията между братя Кръстич, между тях и родителите им. В личната кореспонденция изпъкват детайли, свързани с условията, които „култивират“ Кръстич като предприемачи, а търговските писма са безценен „извор“ на информация за стопанската им дейност¹¹. Наличието само на един вид източник (в случая кореспонденция) изправя изследователя пред някои трудности. Липсата на различни видове търговски тефтери прави невъзможно проследяването на капиталовложенията на съдружниците. Не можем да наблюдаваме също точните количества и цени на закупуваните и продавани артикули, и т.н.

Необходимо е следното уточнение. В изложението ще бъде засегнат периодът от началото на 50-те до средата на 70-те години на XIX в. Особено внимание е обърнато на времето от пролетта на 1858 г. (когато е създадена фирмата „Бр. А. Кръстич“) до 1864 г. Някои податки в кореспонденцията ме карат да смятам, че през 1864 г. (или малко по-късно) съдружието е преустановено, което налага именно тази година като важен водораздел в дейността на братя Кръстич¹². Както бе посочено за периода 1858–1864 г., разполагаме с множество преписи на писма, които преимуществено са адресирани от братя Кръстич до техните партньори¹³. За периода след 1864 г. кореспонденцията носи адресат Димитър Кръстич, който продължил да се занимава с търговия самостоятелно¹⁴.

1. Теоретични концепции за предприемачеството, предприемача и фирмата

В понятията „предприемач“ и „предприемачество“ учените влагат различен смисъл и съдържание¹⁵. То е едно и също без значение къде и кога се появява; не се променя, защото представлява една функция, която винаги е търсена. Същността на предприемачеството, на предприемаческия дух, се крие в способността да се вземат

¹¹ За търговската кореспонденция като исторически извор в по-широк контекст вж. напр. **Popp, A.** *Entrepreneurial Families: Business, Marriage and Life in the Early Nineteenth Century*. Pickering & Chatto, 2012, 19–21.

¹² НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4820. Вж. също: **Василева, В.** (съст.) *Опис на документите за стопанската история на България, запазени в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. Част първа (1648–1879). София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 234, № 1654.

¹³ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3690–4785.

¹⁴ Пак там, II В 4786–4924.

¹⁵ **Casson, M. & Casson, C.** *The Entrepreneur in History: From Medieval Merchant to Modern Business Leader*. Palgrave, Macmillan, 2013, p. 13. Вж. също следните издания, в които могат да се намерят публикации, посветени на предприемачите/предприемачеството в теоретичен и исторически план: *Entrepreneurship in Theory and History*. Edited by **Youssef Cassis and Ioanna Pepelasis Minoglou**. Palgrave: Macmillan, 2005; **Casson, M.** *Entrepreneurship: Theory, Networks, History*. Edwars Edgar, 2010.

решения по-добре от останалите хора. Упражнява се чрез поемането на отговорност за решения, които други хора биха намерили за трудни¹⁶.

Счита се, че понятието „предприемач“ е въведено в икономическата теория от Ричард Кантилон в средата на XVIII в.¹⁷ Той изтъква важното значение на търговците, които са отговорни за снабдяването на града с произведения, от които местните жители се нуждаят. Осъществявайки това начинание, предприемачите закупуват продукти от производителите, от доставчици, или ги набавят за своя сметка. Цената на закупените артикули, е фиксирана, но търговците на едро и дребно ги препродават на неопределена цена. Предприемачите никога не знаят какво ще бъде търсенето, нито колко дълго клиентите им ще закупуват стоките. Поради това дейността им е съпътствана от несигурност¹⁸.

Френският икономист Жан-Батист Сей (1767–1832) обръща внимание на стремежа за печалба, характерен за предприемачите¹⁹. По-късно, в средата на XIX в., Джон Стюарт Мил популяризира понятието чрез своето съчинение „Принципите на политическата икономия“ (1848). За британския философ и икономист предприемачът е лице, което ръководи даденото бизнес-начинание, поемайки риск²⁰.

Друг учен със съществени приноси при изследването на предприемачеството, е влиятелният икономист Йозеф Алоиз Шумпетер (1883–1950). Той развива тезата за харизматичния предприемач, за когото е характерна иновативността. Именно предприемачът, според този учен, е отговорен за откриването на нови пазари, за въвеждането на нови продукти, нови методи на производство и пр.²¹

По повод на концепцията, популяризирана от Й. Шумпетер, важна е забележката на гръцката изследователка Мария-Кристина Хаджиоану. Тя изтъква, че историкът често е принуден да се противопоставя на определението, предложено от Й. Шумпетер. Тази дефиниция не е достатъчна, според нея, за да покрие представата за

¹⁶ Casson, M. & Casson, C. The Entrepreneur in History..., p. 3.

¹⁷ Casson, M. The economic theory of entrepreneurship: an overview. // Casson, M. *Entrepreneurship: Theory, Networks, History*. Edwards Edgar, 2010, p. 7.

¹⁸ Cantillon, R. An Essay on Economic Theory. Translated by Chantal Saucier, edited by Mark Thornton. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute, 1755 [2012], 74–75.

¹⁹ Пенчев, П. Икономическата теория – неизбежен контекст на стопанскоисторическите изследвания. – *Годишник на Университета за Национално и световно стопанство*, 2015, с. 249.

²⁰ <<http://www.econlib.org/library/Enc/Entrepreneurship.html>>. Автор е Russell S. Sobel. (Последен достъп: 10.05.2020).

²¹ Schumpeter, J. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper Perennial Modern Thought, 1942 [2008], 131–134; Шумпетер, Й. История на икономическия анализ. От 1790 до 1870 година. Изд. Прозорец, 263–265, бел. 47 на с. 295; Casson, M. & Casson, C. The Entrepreneur in History..., 53–58.

предииндустриалните предприемачи²². Същата авторка дава пример с гръцкото пространство през XVIII до средата на XIX в., „където властват малките, паралелни икономически дейности“ и където „мнозинството от малки и средни „капиталисти“ живееха, преследвайки икономическа изгода“²³. Такива ключови за Й. Шумпетер понятия като иновация и развитие не са приложими за гръцкия и изобщо за балканския модел, защото „търговецът-предприемач през този период е обзет от рискове и опасностите в икономиката и точно тях се опитва да оползотвори“²⁴. Важна за тези лица е информацията, която се разпространява с движението на стоките и пътниците. Търговецът по гръцките земи под властта на Османската империя, по гръцките колонии и в гръцката държава се превръща в предприемач, когато пренася дейността си в географското пространство. Той се изявява в различни икономически сфери, в зависимост от търсенето на пазара²⁵.

М.-Кр. Хаджиоану използва понятието „търговско предприемачество“, което е във фокуса на изследванията на икономистите Фридрих фон Хайек (1899–1992) и Израел Кирцнер (р. 1930). Те описват предприемачите като посредници, които се стремят да купуват евтино и да продават скъпо. От тук в рамките на една пазарна икономика идват печалбите им²⁶. С други думи казано, тяхната роля е арбитражна²⁷. Те решават къде да закупят дадената стока на приемлива цена, така че да могат да я преподадат другаде с надценка. И. Кирцнер обръща внимание на способността на предприемача да улови възможността за печалба, за което не се изискват никакви ресурси, а наблюдателност и възможност да се видят неща, невидими за масата²⁸. Според съвременния познавач на проблематиката М. Касон (който е икономист и историк) предприемачът „действа като посредник, купувайки от продавачите, препродавайки на купувачите и покривайки своите разходи чрез разликата между цената на закупуване и продаване“²⁹.

²² Χατζηϊωαννου, Μ. Χ. Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός..., с. 23.

²³ Ibid, 23–24.

²⁴ Ibid, с. 24.

²⁵ Ibid.

²⁶ Kirzner, I. Competition and Entrepreneurship. Chicago: University of Chicago Press, 1973. Тези виждания са възприети от някои гръцки изследователи. Вж. Χατζηϊωαννου, Μ. Χ. Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός..., 23–25; Chatziioannou, M-Ch. Greek Merchant Network in the Age..., p. 373; Pepelasis Minoglu, I. Toward a Typology of Greek-diaspora Entrepreneurship. // I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis and I. Pepelasis Minoglu (eds.). *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*. Oxford: Berg, 2005, p. 183.

²⁷ За спекулацията и арбитража вж. също: Entrepreneurship in Theory and History. Edited by Youssef Cassis..., p. 43; Casson, M. & Casson, C. The Entrepreneur in History..., 38–40; Casson, M. The economic theory of entrepreneurship: an overview..., p. 8, 12–13.

²⁸ Kirzner, I. Competition and Entrepreneurship...; Пенчев, П. Икономическата теория – неизбежен контекст..., с. 250.

²⁹ Casson, M. Entrepreneurial Networks in International Business. // *Business and Economic History*, 1997, Vol. 26, № 2, p. 816.

Дейността на редица търговци-предприемачи, разгърнали потенциала си през епохата на Възраждането, може да се мисли именно през призмата на някои от теоретичните схващания, изложени по-горе. С оглед на изясняването на същността на търговското предприемачеството на Балканите през XVIII и XIX в. ключови са вижданията на изследователи като И. Кирцнер и М. Касон³⁰.

От друга страна считам, че теоретичните концепции на Й. Шумпетер не бива напълно да се отхвърлят. В мисленето и стопанската дейност на предприемчивите люде от периода на Възраждането (особено що се отнася до средата и втората половина на XIX в.) се забелязва някакъв тип иновативност с оглед на внедряването на модерни търговски способности, практики и стратегии. Иновативността личи в счетоводните документи и кореспонденция, които са използвани; в създаването на фирми, при които има стриктно разделение на труда и отговорностите; демонстрирането на особена менталност, която се дължи на специфичното (специализирано) образование, което търговците от епохата демонстрират. Те владеят чужди езици и не се страхуват да оперират на европейските пазари, влизайки в контакт с чужди контрагенти³¹.

Изследователите акцентират върху уменията на предприемачите разумно да вземат решения дори при отсъствието на пълна информация. Когато предприемачът не може да си набави цялата информация, от която се нуждае, трябва да действа в ситуация на несигурност. От тази гледна точка М. Касон се осланя на идеите на американския икономист Франк Найт (1885–1972), който разграничава риска и несигурността³². Информацията не винаги е сигурна. Нейната интерпретация също може да се различава при отделните хора, защото те мислят специфично. Предприемачите могат да действат специфично на базата на едни и същи сведения в дадената ситуация,

³⁰ В гръцката историография вж. напр. **Chatziioannou, M-Ch.** Greek Merchant Network in the Age..., p. 373; **Pepelasis Minoglu, I.** Toward a Typology of Greek-diaspora Entrepreneurship..., p. 183. В българската историческа наука вж. опит за осмисляне на търговското предприемачество в предложената теоретична насока в: **Друмев, М.** Стопанският живот по българските земи, отразен в търговската дейност на Цвятко Радославов (50–70-те години на XIX в.). // *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 2. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие.* Варна, 2017, 356–374; **Найден, И.** Търговското предприемачество през епохата на Възраждането: Примерът на братя Пулиевци (1839–1868). // *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 2. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие.* Варна, 2017, 343–355.

³¹ Вж. **Русев, И.** Търговската модерност на Българското възрождение като култура и практика. Изследване и извори. Велико Търново: Ровита, 2015; **Атанасова, С.** Търновските търговци през XIX в. – модерни практики и европейско поведение на световните пазари. – Съюз на учените в България – клон ВеликоТърново, „Дни на науката, 2014“, доклади от Научната конференция, посветена на 50-годишнината на Великотърновския клон на СУБ, Велико Търново, м. май 2014 г. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 2015, 222–229; **Атанасова, С.** Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 2014, 359–392.

³² Entrepreneurship in Theory and History. Edited by **Youssef Cassis**..., p. 27, 29–31.

защото ги тълкуват по различен начин³³. Синтезирането на разнообразна информация и нейното „по-добро“ интерпретиране от останалите хора е ключово за предприемаческите начинания³⁴.

Според М. Касон няколко са начините за започване на предприемаческа кариера. Чрез наследство, получено от заможни родители или роднини; чрез „стратегически брак“; чрез работа и спестяване – един бавен начин, но такъв, който позволява на предприемача да усвои полезни/ценни умения; чрез започването на малък бизнес, акумулирането на капитал и реинвестирането на приходите в по-мащабни стопански начинания³⁵.

От тук наметне е важна ролята на предприемача като организатор на даденото бизнес начинание. С цел печалба, той може да създаде или открие нова пазарна ниша, или пък да разшири съществуващата вече независимо дали става дума за малък магазин, или за фирма, действаща на по-широк периметър. Едно е сигурно именно предприемачът е този, който трябва да осъществи организация, да използва създамата се възможност ефективно³⁶.

Предприемачът трябва да се ползва с добра репутация, комуто може да се име доверие. Успешните предприемачи са тези, които умеят да „разгадават“ хората и да подбират лицата, с които поддържат продължителни бизнес-отношения. Един успешен предприемач може да изгради своята кариера посредством поредица от партньорства³⁷.

С оглед на обмена на информация, важен е проблемът за мрежата от сътрудници, на която търговците-предприемачи разчитат. Някои изследователи дори разглеждат предприемачеството като „мрежова дейност“³⁸. Една от съществените способности, която предприемачът трябва да притежава, е умението да създава, поддържа и разширява мрежа от партньори, чрез която може да се получава информация, да се акумулира познание. Чрез нея може да се създаде възможността за взаимно обучение, за сътрудническа дейност. В дадената мрежа както „приятели“ (т.е. външни за даденото семейство хора), така и членовете на семейство, могат да обменят сведения от различно

³³ Ibid., p. 29–30.

³⁴ Ibid., p. 41.

³⁵ Ibid., p. 37.

³⁶ Ibid., p. 44–45.

³⁷ Ibid., p. 40.

³⁸ **Dentchev, N., Kris Vander Velpen, Edgar Izquierdo.** How to breed Gazellas. Creating business for growth. Wolters Kluwer Belgium, 2013, p. 104.

естество³⁹. Успешния предприемач би идентифицирал ключовите мрежи, към които да се присъедини. За целта той се нуждае от доброто познаване и разбиране на отношенията, които съществуват в разнообразните мрежи⁴⁰.

Могат да се разграничат различни видове мрежи – локални, национални, международни. В тях действат предприемачи от различен ранг, които се намират в йерархична зависимост помежду си⁴¹.

Мрежите, в които отношенията между членовете се основават на взаимно доверие, играят важна роля при синтезирането на информация по възможност от различни източници. За целта трябва да познаваш „точните“ хора, които биха могли да дадат сведения и/или съвет⁴². С оглед дейността на търговците-предприемачи важна е тяхната репутация. Ако търговецът успее да се сдобие с добър авторитет, то той би трябвало да съхрани този ценен актив. Важна е честността, защото слухът за некоректно отношение би се разпространил в мрежата/мрежите на различно ниво и би навредил на предприемача⁴³.

Взаимовръзката между предприемачеството, социалните мрежи и т.нар. *социален капитал* е обект на засилен научен интерес в последните години. Под понятието *социален капитал* се разбира и използва в настоящата публикация: съвкупността от формалните и неформални норми на поведение, които спомагат за това групата да изпълни поставените цели; информацията, касаеща спазването на етични норми; социалните мрежи и доверието между членовете в дадената мрежа⁴⁴. Социалният капитал представлява източник на подкрепа в семейството, както и извор на ползи посредством мрежи извън семейството⁴⁵. Някои автори използват понятието *фамилен*

³⁹ Dentchev, N., Kris Vander Velpen, Edgar Izquierdo. How to breed Gazellas..., 104–115.

⁴⁰ Casson, M. Networks in Economic and Business History: A Theoretical Perspective. // *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society 1660–1914*. Ed. by Andreas Gestrich and Margrit Schulte Beerbühl. German Historical Institute London Bulletin Supplement № 2, 2011, p. 46.

⁴¹ Casson, M. Entrepreneurial Networks in..., 811–813.

⁴² Ibid, p. 813.

⁴³ Ibid, p. 816.

⁴⁴ Casson, M., M. Rose. Institutions and the Evolution of Modern Business: Introduction. // *Business History*, 1997, Volume 39, Issue 4, 3–4; Aslanian, S. Social Capital, “trust“ and the role of networks in Julfan trade: informal and semi-formal institutions at work. // *Journal of Global History*, Vol. 1, Issue 03, November 2006, 383–386, 402; Aslanian, S. From the Indian Ocean to the Mediterranean. The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa. University of California Press, Berkley, 2011, 166–174, особ. p. 170, p. 288, бел. 24; Chell, E. The Entrepreneurial Personality. A Social Construct. 2nd Edition, London and New York: Routledge, 2008, 164–165; Casson, M. The economic theory of entrepreneurship: an overview. // *Entrepreneurship: Theory, Networks, History*. Edward Elgar, 2010, 15–16; Casson & Giusta. Entrepreneurial networks as social capital. // Casson M. *Entrepreneurship: Theory, Networks, History*. Edward Elgar, 2010, 150–172; Casson, M., Yeung, B., Basu, A., Wadson, N. Introduction..., p. 9; Chatziioannou, M.-Ch. On Merchants Agency and Capitalism in the Eastern Mediterranean 1774–1914. Istanbul: Isis Press, 2017, 16–17.

⁴⁵ Portes, A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. // *Annual Review of Sociology*, 1998, Vol. 24, p. 9; Portes, A. The Two Meanings Social Capital. // *Sociological Forum*, Mar. 2000, Vol. 15, N 1, p. 2.

капитал, който се генерира и поддържа в семейството и представлява основен източник на подкрепа, информация, влияние, контрол и социална солидарност⁴⁶.

Чрез социалния капитал се редуцират т.нар. „транзакционни разходи“ (разходи за търсене и информация – намиране на купувачи и продавачи, комуникация с тях, проучване на цени и пр.; разходи за договаряне и вземане на решения; разходи за контрол и налагане на изпълнението)⁴⁷ и се създават колективни, и индивидуални блага.

Социалният капитал (в семейството и в общността) играе важна роля в създаването на *човешки капитал* при следващото поколение⁴⁸. В случая под човешки капитал би следвало да се разбира опитът (вкл. професионален), ученето и обучението/квалификацията, знанието и уменията, родителския занаят/професия, наследеното/фамилно богатство⁴⁹.

По отношение на теоретичните схващания, касаещи фирмата, особено внимание заслужават онези, които са разработени от Роналд Коуз, Армен Алчиан, Харолд Демесец, Оливър Уилямсън⁵⁰. Цитираните автори изтъкват, че капиталистическата фирма възниква с цел редуцирането на транзакционните разходи при осъществяването на сделки. Освен това сътрудничеството между хората дава по-добри резултати от индивидуалната стопанска дейност.

Някои изследователи определят предприемача като създател на нова фирма⁵¹. М. Касон счита, че новооснована фирма е организация, посредством която предприемачът улеснява пазарната обмяна⁵². Същият автор определя фирмата като „социална

⁴⁶ **Portes, A.** Social Capital: Its Origins and..., 1–24. Вж. също: **Davis, S., K. Stafford, G. Haynes, S. Amarapukar.** Family Capital of Family Firms: Bridging Human, Social, and Financial Capital. // *Family Business Review*, 2009, 22 (3), 199–203.

⁴⁷ Вж. **Попов, Т. Седларски, Т.** Институционална икономика. Възможности и неизползван потенциал. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 106; **Седларски, Т.** Нова институционална икономика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 50.

⁴⁸ **Coleman, J.** Social Capital and the Creation of Human Capital. // *American Journal of Sociology*, 1988, Vol. 94, Supplement: *Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure*, 95–120, особ. 109–115; **Chatziioannou, M.-Ch.** On Merchants Agency and Capitalism..., p. 16.

⁴⁹ **Chell, E.** The Entrepreneurial Personality..., p. 5, 81–82, 165–166.

⁵⁰ **Coase, R.** The nature of the Firm. // *Economica, New Series*, Vol. 4, No. 16. (Nov., 1937), 386–405; **Alchian, A. and H. Demsetz.** Production, Information Costs, and Economic Organization. // *The American Economic Review*, Vol. 62, No. 5 (Dec., 1972), 777–795; **Williamson, O.** The Theory of the Firm as Governance Structure: From Choice to Contract. // *Journal of Economic Perspectives*, Volume 16, Number 3, Summer 2002, 171–195. В българската историография вж. опит за оползотворяването на споменатите теоретични схващания у: **Друмева, М.** Стопанският живот по българските земи, отразен в търговската дейност на Цвятко Радославов..., 356–374; **Друмева, М.** Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските фирми на Цвятко Радославов през Възраждането. Непубликувана докторска дисертация. УНСС, София, 2018, 11–13.

⁵¹ **Carter, M.** Entrepreneurship and Marketing. // *Oxford Handbook of Entrepreneurship*. Ed. By **Anuradha Basu, Mark Casson, Nigel Wadson, and Bernard Yeung.** Oxford, 2008, p. 128.

⁵² **Casson, M.** The Entrepreneur. An Economic Theory. Second Edition. Edward Elgar, 2003.

единица“/“организация“, която взема решения и която се ползва от законови привилегии. Нейната главна функция е набирането на информация⁵³. Фирмите се създават, за да се възползват от благоприятните възможности (да уловят пазарния опит), които предприемачите са открили⁵⁴.

2. Братя Димитър, Петър и Алеко Ангелови Кръстич – семейна и родна среда; култивирането на предприемаческа култура

На основата на запазената преписка между членовете на семейство Кръстич – бащата Ангел, майката Хрисанта, и техните наследници – Димитър, Петър, Алеко, Уцка и Елена, могат да се реконструират сравнително пълно основните моменти от живота на Димитър и Алеко. За съжаление, обаче, сведенията за Петър са крайно оскъдни⁵⁵.

Не е установена годината на раждане на Димитър, но със сигурност се знае, че е учил в Свищовското училище на Емануил Васкидович. В периода 1848–1849 г. учи в Елена, а през 1850 г. се установил в столицата на Влашко – Букурещ, където се обучавал до 1853 г. В периода до 1858 г., когато е създадена търговската къща „Братя Кръстич“, така и след преустановяването на дейността ѝ през 1864 или 1865 г.⁵⁶, се е занимавал самостоятелно с търговски дела. Сродил се е с дъщерята на видния арбанашки търговец Кирил Русович – Еленица. Точната дата на сключения брак не е известна, но може да се допусне, че това е станало през есента на 1866 г.⁵⁷ Предполага се, че е починал през

⁵³ Подробно вж. **Casson, M.** The Nature of the Firm Reconsidered: Information Synthesis and Entrepreneurial Organization. // *Management International Review, Vol. 36, International Business Theory: The Nature of the Firm and the Role of Management*, 1996, 55–94.

⁵⁴ **Casson, M.** Entrepreneurship: A Personal View..., p. 11.

⁵⁵ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), П В 3307, 3308, 3315, 3318, 3321, 3324, 3328, 3333, 3334, 3335, 3342, 3343, 3345, 3360, 3469, 3472, 3473, 3385а, 3389а, 3391, 3469, 3502, 3509, 3516, 3642, 3657 и др. Разпръснатата информация за братя Кръстич вж. в: **Жечев, Н.** Браила и българското културно-национално възраждане. София, 1970, 36–37; **Жечев, Н.** Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. София, 1991, с. 79, 133–134; **Димитров, А.** Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. София, 1997, с. 157; **Сюпюр, Е.** Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в. София, 1982, с. 115; **Христов, Х.** Аграрният въпрос и българската национална революция. София, 1976, 254–258; **Николова, Ю.** Достойно ест. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX в. София, 2 изд., 2008, с. 319; **Горанчев, В.** Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност. Велико Търново: Издателство „Ивис“, 2018, 189–192; **Палангурски, М.** Бащите на българската конституция. Мрежата на националната тъкан. Велико Търново, 2019, 68–69, 88, 196; **Горанчев, В.** Архивът на арбанашкия род Русович (гръкоезични документи). Велико Търново: Издателство „Ровита“, 2020, 119–122.

⁵⁶ **Василева, В.** (съст.) Опис на документите за стопанската..., с. 234, № 1654.

⁵⁷ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, П. В 4847. Писмо от Тодор Икономов до Димитър Кръстич, 15 септември 1866 г., където Т. Икономов желае на Димитър „от душа сичко добро в новия ти живот“. Вж. също: **Горанчев, В.** Цит. съч., 189–192.

1883 г.⁵⁸, но наскоро въведен в научен оборот документ свидетелства, че е бил жив в началото на 1908 г.⁵⁹

Вторият син на Ангел Кръстич е Петър. Годините на раждане и кончина не са известни. Някои писма свидетелстват, че е учил гръцки език в училището в Долната махала в родния Свищов. Към 1856 г. е работел в търговската кантора на габровската фирма „Станчо Арnaudов и син“. От пролетта на 1858 г. помага на брат си Димитър във фирмата „Братя Кръстич“, а след нейното закриване липсват данни за заниманията му.

Що се отнася до най-малкия син на Ангел Кръстич – Алеко, предполага се, че е роден около 1835 г. Подобно на по-големите си братя първоначално учи в Свищов, а по-късно се установил в Букурещ, където се обучавал в пансиона на Георги Евстатиу (1856–1858 г.). След завършването на обучението си Алеко е чиракувал в Букурещ и Цариград. Участвал е активно в търговията на габровците Станчо и Христо Арnaudови в Италия, свързана с продажбата на бубено семе през 60-те години на XIX в. В началото на 70-те години се отдал на интелектуална дейност. Известно е, че след Освобождението е работел като финансов служител. Починал е през 1903 г.⁶⁰

За оформянето на Димитър, Петър и Алеко А. Кръстич като личности със специфично предприемаческо мислене важна е ролята на семейната и родова среда, където господствал буден дух. Баща им Ангел и майка им Хрисанта са люде, които изпъкват със своето прогресивно виждане за образованието на наследниците си. Сведенията са крайно оскъдни, но все пак би могло да се предположи, че Ангел вероятно е бил търговец и със сигурност е бил по-буден човек. Майката Хрисанта, въпреки че рано останала вдовица, била оправна жена и умело се справяла с ръководенето на стопанските дела на семейството и с отглеждането и възпитанието на своите деца⁶¹. Фактът, че Ангел и Хрисанта изпращат синовете си да учат във Влашко и ги подпомагат безрезервно както финансово, така и морално, е показателен⁶². Акумулирането на подобен социален и фамилен капитал у братя Кръстич е ключово за оформянето им като предприемачи с особено мислене и стопанско поведение.

⁵⁸ Палангурски, М. Цит. съч, с. 68.

⁵⁹ Горанчев, В. Възрожденският род Русович..., 191–192; Горанчев, В. Архивът на арбанашкия род Русович..., 119–122.

⁶⁰ Николова, Ю. Цит. съч., с. 319. Вж. повече детайли за Алеко в: **Найденев, И.** Между предприемаческата кариера и интелектуалната дейност: шрихи към живота и делата на Алеко Ангелов Кръстич от Свищов (втората половина на XIX в.). // Дзяло (Под печат).

⁶¹ Вж. някои детайли по отношение на семейната среда у **Христов, Х.** Аграрният въпрос и българската национална революция. София, 1976, 254–255.

⁶² НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), II В 3307–3741.

Семейство Кръстич притежавало лозя в свищовско землище и търгувало с вино и ракия. В града имали мааза за съхраняване на зърнени храни, както и търговски дюкян. Притежавали също ливада и воденица. Давали пари под лихва⁶³. Предложената фактология подсказва, че представителите на фамилията следват примера на редица други български предприемачи, които надграждат това, което получават от своите предходници⁶⁴.

Кръстич произхождат от Свищов – едно селище, което се отличава със своето бурно стопанско, културно и обществено развитие през XVIII и XIX в.⁶⁵ От средата на XVIII в. Свищов се превръща във важно занаятчийско и търговско средище. Благоприятен фактор за това е неговото разположение – бидейки пристанище на Долни Дунав, той е свързан както с българските земи, така и с Влашко и Австрия (Австро-Унгария). Не бива да се забравя и фактът, че градът се намира в една плодородна област, което стимулира отглеждането на селскостопански култури. Развитие получават и редица занаяти. Засиленото занаятчийско производство и средищното му място обуславят неговия стопански просперитет⁶⁶.

Въпреки опустошенията от края на XVIII и началото на XIX в., жителите му съумяват да се съвземат твърде бързо, благодарение на посочените по-горе обективни дадености от една страна и от друга – поради своята находчивост и предприемчивост. Свищовци установяват културни контакти със земите на север от Дунава, със Средна Европа, както и с българските земи⁶⁷. Създават свои модерни училища и читалище, явяват се активни спомоществователи на книги. Така Свищов се оформя като водещо културно средище в Българско, а неговите жители като едни модерно мислещи хора⁶⁸.

Наред с особената семейна атмосфера у фамилията Кръстич, не бива да се подценява и специфичната духовна обстановка в родното им селище, където господствал сводолюбив дух и стопанска находчивост. Най-вероятно симбиозата между особената семейна и родна среда, както и личните качества на тримата братя,

⁶³ Вж. по всички тези въпроси: НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), II В 3307–3513. Вж. също: **Христов, Х.** Цит. съч., 254–255.

⁶⁴ **Davidova, E.** *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s–1890s)*. Leiden/Boston: Brill, 2013; **Найденев, И.** Предпоставки за възникването и фактори за дейността на предприемаческия елит през епохата на Българското възраждане (начални бележки). // *История*, 2019, 2, 134–141.

⁶⁵ Вж. подробно: **Друмева, М.** Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските..., 18–116; **Тачева-Бумбарова, Е.** Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература. Благоевград, 2002.

⁶⁶ Вж. множество детайли у: **Друмева, М.** Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските..., 30–116.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Вж. напр. **Тачева-Бумбарова, Е.** Свищовският литературен кръг..., 2002, 9–27, 148–150.

способстват за превръщането им в изтъкнати предприемачи. Разглежданият казус показва, че предприемачите през епохата на Българското възрождане се „раждат“ с оглед на специфичната атмосфера, в която са родени, израстват и работят. От друга страна, тези дейци се „създават“ посредством образованието, което получават. Не по-малко важен е и опитът, който добиват като чираци и самостоятелни търговци⁶⁹.

Братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич работят във времена, наситени с политически събития, които рефлектират върху стопанския живот в Османската империя. В случая имам предвид най-вече Кримската война (1853–1856). Периодът в навечерието на военните действия и особено по време и след тях, е твърде важен за стопанските процеси в Османската империя и българските земи в частност. В тези кризисни години както изтъкнатите дейци на възрожденския стопански елит, така и по-дребни предприемачи съумяват да извлекат изгода от военно-временната обстановка. Съществуват и редица негативни фактори (данъци, реквизиции, болести и пр.), които изправят търговците пред трудности⁷⁰. Задълбочаващата се стопанска криза в Османската империя и Европа в годините след войната, води до нестабилност на турската лира. Забелязва се свиване на стокообмена, а търговците трудно намират кредит. Основният проблем при отпускането на кредит чрез полици е размерът на лихвения (сконтовия) процент. В Османската империя той е по-висок, отколкото в европейските страни. Освен това в самата империя височината на лихвения процент е различна в отделните ѝ райони. От съществена значимост е влиянието на Кримската война и придружаващата я „сребърна болест“ (т.е. недостиг на пълноценни парични знаци), които налагат своя отпечатък върху височината на лихвения процент⁷¹.

Преписката, разменена между братя Кръстич и техните партньори, предоставя редица любопитни детайли, свързани с различните проявления на кризата. В писмата се натъкваме на данни за това че пазарът в Свищов се намира в застои (пролетта на 1853 г.). През 1856 г. курсът на монетите в Истанбул е нестабилен – ту се покачва, ту спада. През септември 1859 г. в Букурещ търговията се намира в окаяно състояние, като ситуацията се влошава всеки ден. Същите сведения под една или друга форма

⁶⁹ **Найденев, И.** Предпоставки за възникването и фактори за дейността..., 134–150.

⁷⁰ **Найденев, И.** Предприемаческата дейност на братя Пулиевци между традицията и модерността (търговски практики и стратегии през епохата на Възраждането). Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2017, 185–188; **Русев, И.** Криза по време на война? Кримската война (1853–1856). // *Известия на ЦСНИ, Т.4. Кризи и стопанско развитие през вековете*, Варна, 2019, 52–65.

⁷¹ **Коен, Д.** Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението. // *Исторически преглед*, 1975, № 6, 66–67; **Друмева, М.** Търговската дейност на Цвятко Радославов през втората половина на 50-те години на XIX в. // *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 1. Градското стопанство в българските земи през вековете*. Варна, 2016, 264–265.

откриваме за следващите години⁷². По-интересното в случая е как Кръстич се „нагаждат“ към шоковата ситуация и какви способности използват, за да се справят с предизвикателствата.

3. Търговската активност на Димитър, Петър и Алеко А. Кръстич в периода 50-те – 60-те години на XIX в.

Важен етап в търговската кариера на Димитър е времето от 1853 до 1856 г., когато той се е занимавал с „алъш-вериш“. Сведенията са фрагментарни, но все пак дават някаква представа. През февруари 1853 г. Николай Филчов осведомява Димитър (който е в Браила) за състоянието на пияцата в Свищов⁷³. Димитър Атанасович, който пребивавал в Калафат, го информира за добрите възможности за продажба на царевица и жито. Атанасович споменава също за своите големи финансови затруднения през лятото на същата 1855 г.⁷⁴ През април 1855 г. Иван Атанасович уведомява Димитър Кръстич, че познава свищовските търговци Алеко х. Константинов, Алекси Пашков и Иваница⁷⁵. Друг търговец – х. Панчо х. Христов (намиращ се в Букурещ) съветва Димитър да продаде стоките с най-малко 10-12 % печалба. От запазената преписка е видно, че х. Панчо и Димитър Кръстич са „въртяли“ съдружеска търговия със зехтин. Поради тази причина Димитър, който се намира в Браила, е помолен да извести партньора си дали има зехтин в Галац и Браила, и дали в Русия се купува посочената стока⁷⁶. В края на април 1856 г. х. Панчо е продал 600 оки зехтин по 4,25 гр.⁷⁷ Освен това през същата година Димитър е желан партньор за съвместна търговска дейност в Свищов⁷⁸. В същия период Димитър разпитва брат си Петър за подробности, свързани с камарашите (търговци на сол)⁷⁹ в Свищов. Димитър се интересува колко са те, какъв език използват в дейността си и пр. Той държи непременно вестите, които изисква, да му се пратят „сигурно“ да не би някой да научи⁸⁰. Въпросното известие е необходимо на сина на Ангел Кръстич, защото „един приятел“

⁷² Вж. подробно: **Найденев, И.** Аспекти на стопанската криза в българските земи през 50-те и 60-те години на XIX в. според данни от архива на свищовските предприемачи братя Кръстич. // *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Том 4. Кризи и стопанско развитие през вековете*, Варна, 2019, 336–339.

⁷³ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3512.

⁷⁴ Пак там, II В 3523, 3525, 3526, 3530.

⁷⁵ Пак там, II В 3537.

⁷⁶ Пак там, II В 3571–3581.

⁷⁷ Пак там, II В 3573.

⁷⁸ Пак там, II В 3566.

⁷⁹ За понятието камараша вж. Пак там, II В 3421а.

⁸⁰ Пак там, II В 3421.

го е помолил за услугата⁸¹. В случая става въпрос за разпространената през епохата практика на „търговско разузнаване“ с цел добиването на стратегически важна информация⁸².

Представената информация позволява да се заключи, че към 1856 г. Димитър Кръстич е успял да натрупа ценен опит във Влашко. Проявява интерес към артикули, с които по-късно активно търгува. Събира и преценява необходимата му информация за пазара и потенциалните партньори, и/или конкуренти. Създава контакти и приятелства, изгражда съдружия, чрез които осъществява сделки. С една дума все важни активи, които са от полза при следващата стъпка в предприемаческата му кариера – създаването на търговско предприятие⁸³.

Сведенията за Петър Кръстич са крайно оскъдни, но би могло да се каже, че той също е чиракувал. Някои податки подсказват, че това е станало при „Г. Станчооглу“ – вероятно става дума за габровския търговец Станчо Арнаудов или неговия син Христо. Кога точно е започнал своята практика Петър не е ясно, но в писмо от началото на ноември 1856 г. научаваме, че желае да напусне „Г. Станчооглу“ понеже е търсен от друго място. Петър е искал да отиде при търговеца Васил Николов като „ортак“ (т.е. съдружник) и писар, поради което си навлича гнева на Димитър Кръстич. Последният остро го критикува, привеждайки следните аргументи: „При него се наричаш писар и ... можеш да се обучиш на гръцки, ... като си при Станчиоглу имаш и ти ихтибар [чест, почит, уважение – поясн. е мое. И. Н.]...“⁸⁴. При така създалата се ситуация Димитър е категоричен, че по-малкият му брат трябва да остане още една година при сегашния си работодател или да стане писар при „Каракаша“ (вероятно става дума за свищовския търговец Атанас Каракашев), но в никакъв случай да не става съдружник с други лица⁸⁵. Обезпокоен от опасността брат му да бъде подведен и измамен, Димитър отправя споменатия съвет. В следващото писмо (от 12.11.1856 г.), разменено между Петър и Димитър, е посочено, че понастоящем Петър се намира „като овца някоя по полето без овчар“. Освен това заявява готовността си да влезе под защитата на овчаря, ако получи известие от Димитър⁸⁶. Неясните данни могат да наведат на мисълта, че вероятно към 12 ноември 1856 г. Петър е напуснал фирмата на Арнаудови. Наследникът на Ангел Кръстич също е съумял да приложи наученото в своята практика, с което е успял да

⁸¹ Пак там, II В Пак там.

⁸² **Davidova, E.** *Balkan transitions to Modernity...*, p. 185.

⁸³ **Friedman, W., Jones, G.** *Business History: Time for Debate.* // *The Business History Review*, 2011, Vol. 85, № 1, 3–4.

⁸⁴ БИА–НБКМ, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), II В 3420.

⁸⁵ Пак там, II В 3419.

⁸⁶ Пак там, II В 3597.

акумулира човешки капитал (т.е. знания, умения, компетентности), така необходим след 1858 г.

Подобно на братята си Алеко Кръстич също е чиракувал – при Н. Думба в Букурещ (май 1858 – юни 1859 г.)⁸⁷ и в Цариград (от лятото на 1859 до 1863 или 1864 г.). В столицата на Османската империя е работел в клона на фирмата „Станчо Арнаудов и син“ при Христо Арнаудов⁸⁸.

Не бива да ни учудва, че Петър и Алеко стажуват при Арнаудови с оглед на това че старо приятелство свързва двете видни фамилии – свищовците Кръстич и габровците Арнаудови. Вероятно то датира от времето на Ангел Петрович Кръстич, който е поддържал търговски контакти със Станчо Арнаудов⁸⁹. В случая говорим не само за чисто финансови отношения, но и за междуличностни контакти на взаимно уважение и помощ. От тази гледна точка търговските мрежи от епохата на Възраждането могат да бъдат разглеждани като много важен фактор при формирането на социален капитал, без който достиженията на епохата биха били ако не невъзможни, то доста скромни. И още един извод, който се налага от така приведената фактология – от един момент насетне целенасоченото академично образование (т.е. теоретичният опит), съчетано с практиката, способстват за появата на едно по-образовано поколение предприемачи.

Прави впечатление, че Алеко не е нает във фирмата „Братя А. Кръстич“. Може би това се дължи на желанието най-малкият син на Ангел Кръстич да трупа практически познания при „обиграни“ предприемачи, които са познавали пазара и конкурентите, имали са мрежа от партньори, ориентирали са се добре в стопанската конюнктура.

Множеството запазени писма позволяват да се анализира началния етап от кариерата на Димитър, Петър и Алеко, и което е още по-важно – началната фаза от дейността на фирмата „Братя А. Кръстич“. Бихме могли да проследим каква е ролята на съдружниците в развитието на една малка фирма⁹⁰. Подобни проучвания биха разширили разбирането за търговското предприемачество и биха ни дали възможността да отговорим на въпроса: „Какво обяснява успеха и провала на предприемачите?“⁹¹.

⁸⁷ Пак там, II В 3666.

⁸⁸ Пак там, II В 3773, II В 3782, II В 3787, II В 4426, II В 4433, II В 4451, II В 4459, II В 4556, II В 4558, II В 4565, II В 4572, II В 4578, II В 4584.

⁸⁹ **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Кръстич до Габровската къща Станчо Арнаудов и син. // *Годишник на музеите в Северна България*, 1985, кн. XI, с. 123; **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син и връзките им със Свищов през 50-те – 60-те години на XIX в. // *Годишник на музеите в Северна България*, 1993, кн. XIX, с. 166.

⁹⁰ **Friedman, W., Jones, G.** Business History: Time..., 3–4.

⁹¹ Ibid.

За съжаление запазената документация не дава информация за вложения от Димитър и Петър капитал при създаването на съдружието „Братя Кръстич“ през април 1858 г. От писмо, адресирано от Алеко до Димитър (есента на 1859 г.), става ясно, че след смъртта на баща им (Ангел Кръстич) капиталът на Димитър е пострадал, поради което състоянието му е характеризирано като твърде жалко⁹². Посоченият факт подсказва, че Димитър начева своята предприемаческа кариера, възползвайки се от няколко актива. Наред с образованието, опита и създадените контакти, финансовият капитал, генериран в семейство Кръстич от бащата Ангел, също е от значение. Не разполагаме с конкретни данни за размера на унаследените финансови средства, но е видно, че Кръстич надграждат направеното от баща им. Това никак не е лесно като се има предвид кризисната стопанска обстановка в Османската империя. От друга страна, кризата създава възможности за стопанските дейци със склонност към поемането на риск, какъвто е Димитър. Работейки във Влашко (1853–1856 г.), той вероятно е успял да акумулира финансови средства, които впоследствие също е инвестирал в дейността на търговската къща „Братя А. Кръстич“. Занимавайки се самостоятелно с търговия след 1865 г., може би се е възползвал от дивидентите, които носи „стратегическият брак“ с Еленица – дъщерята на арбанашкия търговец Кирил Русович.

Фирмата на братя Димитър и Петър А. Кръстич е създадена през пролетта на 1858 г. За учредяването и първоначалната ѝ дейност, научаваме от дневника за кореспонденция, озаглавен „Копия на писма“. Преписите на писма, включени в него, засягат периода от 1/13 април 1858 до 31 декември 1859 г.⁹³ На първо място е поместено т.нар. „округло писмо“ (т.е. циркулярно писмо)⁹⁴. То е изпратено на „разни лица и в разни градове“, за да оповести това, че „братя Димитрий и Петра Ангелович Кръстович... с помощта Божия съставляваме нова търговска къща в този град под наименованието Бр. А. Кръстич“⁹⁵. По-нататък се посочва, че фирмата ще се занимава с „приемване и испращания на стоки за разни страни, както и въ купувания и продажбы на разни стоки за свой си счет и за счет на приятели“⁹⁶. Освен това партньорите са помолени да почетат братя Кръстич с техните честни „ордини“ (т.е.

⁹² НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, П В 3817.

⁹³ Пак там, П В 5043, л. 1–66.

⁹⁴ Пак там, л. 2.

⁹⁵ Пак там.

⁹⁶ Пак там. В писмо до Димитър Кръстич от Параскев Бояджиев (март 1867 г.) също се споменава, че главната работа на новоучредената русенска фирма „П. Д. Бояджиев“ ще се състои в „приемане и препровождане, както купувания и продавания на различни стоки за чужда и своя сметка“. Вж. НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, П В 4850.

заповеди)⁹⁷. На финала на известителното писмо се отбелязва: „Прочее благоизволете да приемите в добра долоназначените ни подписи, за да отдавате само на тях вяра“⁹⁸. Няколко са моментите, които заслужават внимание. Първо – подобен род документи не са били обект на подробен анализ в българската историография с малки изключения⁹⁹. Практиката на съставянето на циркулярни писма е заимствана от гръцките търговци и е свързана с нуждата да се оповести създаването на ново търговско сдружение или промяна в названието на вече съществуващо такова¹⁰⁰. Употребата им е белег на модернизацията в предприемаческите практики на възрожденските търговци¹⁰¹. Второ – интересна е бележката за това, че дружеството ще търгува със стоки за своя сметка, както и за сметка на своите партньори. Според въпросния текст търговска къща „Братя Кръстич“ ще изнася различни стоки и ще внася европейски такива. Изглежда посоченият тип (комисионерска) търговия е бил широко разпространен в Свищов поради средищното му положение¹⁰².

Търговският закон на Османската империя регламентира подробно комисионерската търговия. Онези, които я практикуват, извършат дейност от свое име, от името на съдружието или за сметка на поръчителя. Те получават лихва върху платените пари за стоките от поръчителя. Възстановяват им се разноските по преместването на товара от едно тържище в друго, по съхранението на стоките в складовете на митници и пристанища. Движението на стоките се урежда чрез специални документи, наречени товарителници. В тях присъства информация за вида и количеството стоки, срокът, в който трябва да се превози стоката, името и мястото на пребиваване на комисионера, търговския посредник, поръчителя и кираджията. Товарителниците указват цената на кирията (такса за превоз) и дължимото обезщетение в случай на закъснение и указват търговския знак (марка) и номера на стоката при пренасяне. Товарителниците се подписват или подпечатват от посредника или комисионера. Във връзка с изпращането на стоки по суша и по море комисионерите са длъжни да водят търговски дневник, където се посочват вида, количеството и стойността на артикулите. Комисионерът е отговорен за товаренето и доставките в

⁹⁷ Пак там, II В 5043, л. 2.

⁹⁸ Пак там.

⁹⁹ **Davidova, E.** Lettera Cilcolare or a Glimpse at the Nineteenth-Century Merchant's Self-promotion and reputation. // *Revue Études Sud-Est Européennes*, XLIV, 1–4, (Bucharest), 2006, 355–365; **Davidova, E.** *Balkan Transitions to Modernity...*, 179–180.

¹⁰⁰ **Davidova, E.** *Lettera Cilcolare...*, 355–356.

¹⁰¹ **Давидова, Е.** Договори на български търговци за създаване на търговски сдружения през Възраждането. // *Годишник на общобългарския комитет „Васил Левски“*, Т. 2, 1996–1997, 168–169.

¹⁰² **Жечев, Н.** Спомени на Григор Начович..., 157–158.

определен срок, за доброто състояние на стоките, както и за дейността на търговските посредници. При повреда на стоките поръчителят имал право да подаде жалба срещу комисионерите и кираджиите (превозвачите). Последните са отговорни за доставката на стоките с изключение на нетрайни артикули, които са повредени в резултат на природните условия¹⁰³.

Комисионерството е дейност с чужди стоки, от които се получават твърди комисиони и не се свързват с риск от игрите на пазара по отношение на търсенето и предлагането, повишението или спадането на цените, несигурността и рисковете, свързани с транспорта и т.н.¹⁰⁴ От тази гледна точка би могло да се каже, че то представлява изгодна стопанска дейност, когато капиталите на дадената фирма не са големи или са заети в други сделки¹⁰⁵.

Споменатото циркулярно писмо е изпратено от братя Кръстич до различни търговци, разположени в селища в българските земи, в Цариград, в Румъния и в Централна Европа. Става дума за Свищов (А. Х. Константинов, Каракашев, Цвятко Радославов), Ески Заара (дн. Стара Загора), Търново (Минчогул и Карагъозоглу), Габрово (Станчо Арнаудов), Ловеч (братя Попович), Карлово, Сопот, Шумен, Гюргево, Яш, Адрианопол, Варна (братя Георгиевич), Мелник, Цариград, Тетевен, Русчук (дн. Русе), Лом, Никопол; Зимнич, Браила (Ангел Канович), Галац, Букурещ; Виена (Хр. Гешооглу, Минчогул и Селвели), Брашов, Пеща. Писма са изпратени също така до камарашия Молдовска и камарашия Влашка¹⁰⁶, което подсказва интереса на Кръстич към солта като предмет на търговска дейност.

Както личи от преписите на писма от следващите години, братя Кръстич не са комуникирали ативно с контрагенти във всички изброени селища. Правят впечатление продължителните връзки (както стопански, така и чисто роднински и приятелски) с известните габровски търговци Станчо и Христо Арнаудови, които открили кантора на търговската къща „Станчо Арнаудов и син“ в Истанбул. Писмата разменени между габровци и Кръстич са много на брой, а и някои от тях са изключително подробни, което свидетелства за близките приятелски и интензивни търговски връзки по между

¹⁰³ Вж. подробно: **Арнаудов, Хр.** Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. 1. Цариград, 1871, 135–138. Вж. също: **Атанасова, С.** Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 2014, с. 59; **Друмев, М.** Стопанското развитие на Свищов..., 126–127.

¹⁰⁴ **Коен, Д.** Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“..., 72–73; **Друмев, М.** Стопанското развитие на Свищов..., 126–127.

¹⁰⁵ **Давидова, Е.** Договори на български търговци..., с. 172; **Друмев, М.** Стопанското развитие на Свищов..., 126–127.

¹⁰⁶ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 5043.

им¹⁰⁷. Налага се изводът, че търговската къща на Станчо Арнаудов играе ролята на патрон за свищовци, които разчитат на моралната и финансова помощ на габровци. Вероятно фалитът, който Арнаудови търпят през 1864 г.¹⁰⁸, се отразява негативно върху предприемаческите начинания на Кръстич и обяснява защо по същото време фирмата „Бр. А. Кръстич“ е закрыта.

Въпреки трудностите в периода след 1858 г. братя Кръстич продължават да се занимават с „алъш-вериш“. Търгуват с редица артикули, сред които могат да се посочат морска сол, ориз, ракия, кафе, червиш, ром, кюселе, каплами, биволски кожи, захар, лимони, дървено масло, черен хайвер, стипца, смола, кълчища, гвоздеи, прозорци, кърфици, прежда. Рисковани, но и твърде печеливши, са сделките с бубено семе, пашкули и зърнени храни¹⁰⁹. Част от стоките били продавани в магазина на братята в Свищов, а друга част препращани за Габрово, Цариград и други места в Българско и Влашко. Някои писма свидетелстват, че Кръстич и Арнаудови се занимавали със сарафлък – търговия с пари¹¹⁰.

Както преди създаването на фирмата, така и след 1858 г., Димитър Кръстич е пътувал до Букурещ, Браила и Цариград, за да контактува с местни търговци и да извършва сделки. От запазената кореспонденция личи, че брат му Петър се е намирал в Свищов, от където е общувал с по-големия си брат. Понякога Петър е обменял информация с брат си Алеко (който е пребивавал в Букурещ) за цените и наличието на определени стоки (жълто фиде, макарони, немско брашно, ориз)¹¹¹. През 1862 г. синът на Станчо Арнаудов – Янко и Алеко Кръстич, са изпратени в Италия, за да продават бубено семе¹¹².

Може да се каже, че братя Кръстич подобно на редица други търговци от епохата на Българското възраждане, успяват да създадат социална мрежа и контакти, чрез които извършвали своите търговски операции. Първата и най-стабилна е тази мрежа, създадена между роднини – в случая между братя Кръстич. Връзките по роднинство

¹⁰⁷ Пак там, II В 5044; Пак там, II В 5045; Пак там, II В 5046, л. 1–67. Сравни със: **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Кръстич..., 121–136.

¹⁰⁸ **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Кръстич..., с. 123.

¹⁰⁹ Вж. множеството преписи на писма, които дават любопитни детайли: НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 5044; Пак там, II В 5045; Пак там, II В 5046, л. 1–67. Вж. също: **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Кръстич...; **Стефанова, М.-Т.** Габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син и връзките...; **Стефанова, М.-Т.** Моменти от търговията на Арнаудови с Италия и Франция през 1862 г. // *Годишник на музеите от Северна България*, кн. XV, 1989, 113–122; **Христов, Хр.** Цит. съч., 254–258, 262. В наличните публикации проблематиката е разглеждана най-вече от гледната точка на Арнаудови или е обърнато внимание върху търговията само с някои от посочените артикули.

¹¹⁰ **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син и връзките..., 172–173.

¹¹¹ Вж. напр. НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3595; II В 3722; II В 3711; II В 3758; II В 3761.

¹¹² **Стефанова, М.-Т.** Моменти от търговията на Арнаудови..., 113–122.

традиционно са считани за сигурни, поради което те се налагат и като доминиращи в сферата на бизнеса. Така нареченият „семеен бизнес“ е популярна форма на организация в областта на търговията, при която първо и най-важно условие за успех е сигурността в партньорите. Когато партньорите са кръвни роднини, се избягват редица неудобства, които биха възникнали при търсене на подходящи и доверени съдружници, подялба на капитали и отговорности и пр.¹¹³ Тази особеност на възрожденските фирми и в частност тези в Свищов, е много добре схваната от Феликс Каниц, който отбелязва: „Българинът обаче се сдружава обикновено със свои роднини и във всеки от по-големите, често пъти изключително шумно и богато снабдени магазини по пристанището човек е сигурен, че ще намери поне един сродник на собственика“¹¹⁴.

Генерираният социален и човешки капитал у семейство Кръстич позволява на братята Димитър, Петър и Алеко да оползотворят опита и наученото, така че да сведат до минимум разходите за търсене на сведения за купувачи и продавачи, за цени, за договаряне и осъществяване на сделки, и пр.

В гореспоменатите мрежи, макар да са иницирани и изградени от родственици – в случая братя, се включват и много „външни“ хора, които нямат кръвна връзка помежду си, но се ползвали с доверие и са компетентни. Последните често се наричат един друг „приятели“, като по този начин се дистанцират от всички останали извън изградената мрежа¹¹⁵. Както при българските търговци (в случая Кръстич), така и при гръцките им колеги роднинските и етнически връзки, които предоставят финансова и социална сигурност, както и специализирано познание, са от значение¹¹⁶.

Благодарение на изградената мрежа, могат постоянно да циркулират стоки, кредит, капитал, хора, новини и информация¹¹⁷. Информацията е важен фактор за

¹¹³ **Ръждавичка, Е.** Доверието – път или граница за постигане на търговски успех. <<http://www.bulgic18.com/roads/bg/Evelyna.htm>> (Последен достъп: 10.05.2020 г.); **Русев, И.** Търговската модерност на Българското..., с. 298, 397–398, 449–450, 632–633. Този тип търговски сдружения са характерни и за Западна Европа през Ранно-модерната епоха, за Балканите, както и за Южна Русия през XIX в. Вж: **Давидова, Е.** Български търговски къщи..., 109–110; **Kardasis, V.** Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greeks in Southern Russia, 1775–1861. Lexington Books. 2001, 151–168.

¹¹⁴ **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. София: Изд. къща „Борина, 1997, с. 46; Вж. също: **Русев, И.** Търговската модерност на Българското..., с. 449.

¹¹⁵ **Ръждавичка, Е.** Доверието – път или граница...

¹¹⁶ **Chatzioanou, M-Ch.** Greek Merchant Network in the Age of Empires (1770–1870). // **I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis and I. Pepelasis Minoglu** (eds.) Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History. Oxford: Berg, 2005, p. 373.

¹¹⁷ **Markovits, C.** The Global World of Indian Merchants. 1750–1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama. Cambridge, 2000, 24–25; **Casson. M.** Networks in Economic and Business History: A Theoretical..., 17–49; **Casson, M.** Entrepreneurial Networks..., 811–823. В българската историография проблематиката е коментирана у: **Ръждавичка-Кислинг, Е.** Обменът на информация, или „най-ценната стока“ в гръцката търговска кореспонденция от архива на К. Г. Фотинов. // *Балканите. Модернизация, идентичност, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова.* Отг. ред. **Юра Константинова.** София, 2011, 118–135.

функционирането на даденото търговско сдружение и важна предпоставка за професионален успех¹¹⁸. Ключова е ролята на предприемача, чиято основна функция е да добие необходимите му сведения, да ги анализира и използва по най-добрия възможен начин, за да извлече изгода¹¹⁹.

Имайки предвид, че предприемаческата дейност на Кръстич, а и много други български и гръцки търговци, е посредническа, тя е в голяма степен зависима от създадените контакти и достъпа до информация¹²⁰. От тази гледна точка, успешният предприемач би идентифицирал важните мрежи, към които трябва да се присъедини. За целта той се нуждае от доброто разбиране на взаимоотношенията, които съществуват в тях, както и познаване на поведението на лицата в тези мрежи¹²¹.

Отличителна характеристика на фамилните предприятия в Европейския югоизток през XVIII и XIX в., е тяхната структура и организация. Независимо от това дали фирмите са специализирани в морска, или сухопътна търговия, те били основани на семейни връзки, на взаимна зависимост и йерархия. Понякога в тях се забелязват напрегнати отношения, неразбирателство, конфликти и съперничество, които не могат да бъдат разглеждани изолирани от стопанската дейност¹²². Във всички случаи може да се предположи, че обединението на опит, усилия, капитал, връзки и пр. активи, би дало по-добри резултати (във вид на по-големи печалби) от самостоятелната предприемаческа активност.

Във всяка семейна фирма има лице, което играе ролята на „предприемач-координатор“¹²³. Най-често това е по-възрастният – баща или брат, т.е. човекът, който притежава житейският и професионален опит. Той е лицето, което направлява цялостната дейност на съдружието, и което създава необходимата мрежа от партньори. Чрез мрежата си набавя ценна информация и въз основа на получените и анализирани сведения преценява коя сделка може да бъде осъществена и коя не. В съдружието „Братя А. Кръстич“ тази важна и отговорна роля се пада на Димитър.

Според преписите на писма, отнасящи се до периода от май 1858 до 1864 г., Кръстич кореспондират със своите „приятели“ в редица селища в българските земи (Русе,

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ **Casson, M. Godley, A.** *Entrepreneurship and Historical Explanation. // Entrepreneurship in Theory and History.* New York: Palgrave Macmillan, 2005, 28–33, 40–42.

¹²⁰ **Chatzioanou, M-Ch.** *Greek Merchant Network in the Age...*, p. 373.

¹²¹ **Casson, M.** *Networks in Economic and Business History...*, 30–41, 46–47.

¹²² **Chatziioannou, M - Ch.** *Creating the pre-Industrial Ottoman-Greek Merchant...*, p. 327; **Chatziioannou, M-Ch.** *When the History of Merchant Houses...*, p. 54, 62–65; **Kontogeorgis, D.** *Greek and Bulgarian merchants at the Principality...*, p. 88.

¹²³ Вж. подробно от теоретична гледна точка: **Casson, M.** *The Entrepreneur. An Economic Theory.* Second Edition. Edward Elgar, 2003, 34–42.

Търново, Ловеч, Габрово, Лом, Никопол, Оряхово, Севлиево, Варна), в Цариград и в Румъния (Александрия, Браила, Букурещ, Галац, Гюргево, Крайова, Черна вода). Разбира се кореспонденцията с част от контрагентите, разположени в някои от посочените селища, били редки и дори инцидентни (напр. с мощните предприемачи Евлоги и Христо Георгиеви, базирани в Галац и Букурещ¹²⁴), докато при други са по-продължителни и регулярни. Липсват контакти с „приятели“ в някои от селищата, до които е изпратено циркулярното писмо през април 1858 г. Такива селища са Виена, Брашов, Пеща, Яш, Одеса, Мелник, Серес.

В посочения контекст любопитни са способите на братя Кръстич, чрез които те успяват да отговорят на шоковата ситуация от 50-те и 60-те години на XIX в. На първо място те въртят „алъш-вериш“ с разнообразен асортимент от стоки, а не само с няколко артикула, което успява да ги спаси от евентуални по-сериозни загуби¹²⁵. Второ, както вече бе посочено, Кръстич разчитат на своите познати и партньори Арнаудови за финансова подкрепа, контакти и ходатайства. Изглежда връзките между свищовци и габровци са по-стари и свързват бащите Станчо Арнаудов и Ангел Кръстич, което обуславя доброто отношение на Арнаудови към свищовци¹²⁶. Трето, през определени периоди в зависимост от търсенето и възможностите за изгода Димитър и Петър Кръстич влагат финансови средства и усилия в търговията със стоки, които биха донесли кър (от тур. ез. печалба, поясн. е мое – И. Н.) поради засиленото търсене – например морска сол, ракия и особено зърнени храни, пашкули, бубено семе. Впускат се и в опасната търговия с монети (т.нар. сарафлък), както вече бе упоменато¹²⁷.

Наличната кореспонденция показва, че братя Кръстич се насочили към търговията със зърнени храни през 1859 г. Интересни, в този ред на мисли, са писмата, разменени със споменатия вече Ангел Канович от Браила. Димитър Кръстич установил сътрудничество с Хр. Арнаудов по закупуването на зърнени храни в Северна България. По това време представителят на фамилията Кръстич бил натоварен от Арнаудов със задачата да посредничи при закупуването на царевица в такива селища като Лом и Оряхово. През следващите години тази т.нар. житна търговия, практикувана от търговската къща „Братя А. Кръстич“, се разширила. От един момент насетне Кръстич

¹²⁴ Вж. напр. следните писма: НБКМ–БИА, ф. 7 Братя Евлоги и Христо Георгиеви Недеви, а.е. 699, л. 1–8.

¹²⁵ Сравни с: **Kontogeorgis, D.** Greek and Bulgarian merchants at the Principality of Wallachia during the second quarter of the 19 century. A comparative approach. // *Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сб. с материали от Международна научна конференция Габрово, 18–19 септември 2007 г.* Състав. П. Митев и В. Рачева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, р. 87. Това не означава, че братя Кръстич не търпят загуби понякога. Вж. напр. **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци..., 133–134, Док. № 14.

¹²⁶ **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци..., 122, 124–125, 134.

¹²⁷ **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща..., 166–173.

се впуснали в самостоятелни сделки, установявайки контакти с чуждестранни търговски фирми¹²⁸. Закупените зърнени храни били изпращани до Браила, Галац или Кюстенджа, където били товарени на гемии, кораби с платна и параходи¹²⁹.

Въпросната търговия била доходоносна, но и твърде рискована поради нестабилността на пазара и това че твърде често цените спадали или се покачвали. Търсенето и предлагането на зърнени храни на големите западноевропейски тържища, където конкуренцията била голяма, също оказвали влияние. На въпросните тържища се пласирали зърнени храни, изнесени от Османската империя, Дунавските княжества (Румъния), но и от САЩ, Аржентина, Руската империя. Всичко това налагало търговците-житари да бъдат пресметливи и гъвкави, да следят движението на цените, да си служат с мостри и пр.¹³⁰ Очевидно е, че братя Кръстич притежавали необходимите качества и се ориентирали в сложната и динамична стопанска конюнктура, след като от един момент насетне трансформирали посредническата си дейност в самостоятелна и то на външните пазари, влизайки в досег с чужди търговски къщи.

В кореспонденцията, разменена между Арнаудови и Кръстич, се откриват интересни податки за някои кризисни моменти, свързани с търговията на зърнени храни. През лятото на 1860 г. голяма суша е обхванала Северна България, поради което посевите от царевица и жито са пострадали. Все пак габровци се надяват на добри новини от своите свищовски партньори „за взаимна полза“¹³¹.

През същия период (1860–1863 г.) братя Кръстич се занимават с търговията на бубено семе и пашкули. Тази съвместна съдружеска дейност е извършвана с помощта на търговската къща „Станчо Арнаудов и син“¹³². Тяхната дейност трябва да се постави в по-широкия контекст на разпространението на болестта пембрина по бубите в Югозападна Европа, което стимулира производството и търсенето на бубено семе и пашкули в българските земи¹³³. В тези кризни години предприемчиви българи като Арнаудови, Кръстич и други успяват да се нагодят към ситуацията и да извлекат полза. В писмо от 4 май 1861 г. братя Димитър и Петър Кръстич пишат на Арнаудови: „тук вчера додоха от горе двама италианци, но не знаеме йоще по каква работа. Явете ни ако ще се търсят за напред пашкули печени или семе, в знаяне ни, защото може пак да

¹²⁸ По всички тези въпроси вж. НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3701–4825. Вж. също: **Христов, Х.** Цит. съч., 256–257.

¹²⁹ **Христов, Х.** Цит. съч., с. 257.

¹³⁰ Пак там.

¹³¹ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4199а.

¹³² **Русев, И.** Търговската модерност..., с. 436.

¹³³ **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. Второ издание. Габрово, 1996, 324–346.

направим някоя работа¹³⁴. Идеята за осъществяване на нови сделки с пашкули и бубено семе се разисква в писмо, което е адресирано до Кръстич през юни 1862 г. В него се изтъква, че пашкулите се развалили наполовина във Франция, но в Италия „утиват добре“. „Добре“ са също в Габрово и Свищов, което е подтик да бъдат направени няколко оки семе, с които Алеко Кръстич да бъде изпратен в Италия през есента на същата година¹³⁵. Придружен от Янко (син на Станчо Арнаудов), Алеко Кръстич пристига в Италия, където двамата въртят търговия с бубено семе¹³⁶. Христо Арнаудов настоява за бързата продажба на стоката, което би донесло печалба. Брат му Янко и Алеко Кръстич прилагат друга стратегия. Те искали да уловят високи цени на пазара и в същото време да продават качественото и търсено габровско семе на избрани клиенти. До ноември месец са продадени 3115 унции бубено семе за 11 616 франка¹³⁷.

Подобна е ситуацията през следващата 1863 г., когато отношенията с Арнаудови са твърде обтегнати, защото габровци не са съгласни със стратегията, която Алеко прилага при продажбата на ценния артикул¹³⁸. Поводът за това е, че Алеко е настоявал семето да не се продава бързо по текущите цени, а да чакат възможно най-добрия момент за осъществяване на сделката. Действията на представителя на фамилията Кръстич са причината за възникналите спорове и караници между двамата партньори в Италия¹³⁹. От запазените писма личи, че става въпрос за човек, който понякога действа своеволно, с което си навлича проблеми. От друга страна, се вижда, че Алеко притежава предприемачески нюх. Несигурността не го плаши и е склонен да поема риск. Взема решения на основата на информацията, която притежава. Нещо повече – стратегията, предложена от младия свищовец, е класически пример за арбитражните функции, които изпълнявали търговците-предприемачи не само в българските земи, но изобщо в Европейския югоизток през XVIII и XIX в. Те се стремят да закупуват стоката поевтино и да я продават с надценка, така че да спечелят от разликата в цените.

По същото време (май 1863 г.) Алеко пише на Димитър Кръстич, че е направил тази зима „една шпекулация със семе, от която с воля Божия ся надявам да съм добре ползавимъ (имайте го тайно)“. Алеко добавя, че щял да предложи на Христо Арнаудов отново да направят съдружие за семе същата година. Ангажиментът на Христо бил да

¹³⁴ Стефанова, М.-Т. Писма на свищовските търговци..., 126–127, Док. № 5.

¹³⁵ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4383.

¹³⁶ Вж. подробно: Стефанова, М.-Т. Моменти от търговията на Арнаудови..., 113–122. Вж. също: Русев, И. Търговската модерност..., с. 436.

¹³⁷ Вж. подробно: Стефанова, М.-Т. Моменти от търговията..., 113–122.

¹³⁸ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4558.

¹³⁹ Пак там, II В 4558.

отговоря за набавянето на смето, а Алеко щял да го продава¹⁴⁰. В крайна сметка става ясно, че младият свищовец купил 400 унции от съдружеското семе, което искал да препродава за своя сметка. С действията си Алеко не само не защитавал интереса на габровци, но и засегнал честта на Христо Арнаудов¹⁴¹. Стига се до размяна на остри реплики и обиди. В случая жаждата за печалба у Алеко го стимулира, да вземе рискованото решение. От своя страна Станчо и Христо Арнаудови се чувстват измамани, защото са изпратили Алеко и Янко с конкретни наставления, с които свищовецът не се съобразява. Той отново действа на своя глава, с което подкопава доверието към себе си. Посоченият пример показва, че при търговията на далечни разстояния честността и доверието, са ключови активи са поддържането на дълготрайни и ползотворни отношения. Когато липсва коректно поведение, сътресенията са налице¹⁴².

В период на стопанска криза братя Кръстич и техните партньори насочват усилията си към осъществяването на операции с различни парични знаци. Търговията с пари (т.нар. сарафлък) в Османската империя е рисковано, но и печелившо стопанско начинание особено във времена, когато съществува хаос и финансова нестабилност¹⁴³. И още един немаловажен щрих – рисковете, свързани с изпращането на пари, са преодолени с оглед на това че откритата в Габрово пощенска станция (мензил) през 1860 г., се помещавала в сграда собственост на Станчо Арнаудов¹⁴⁴.

Приведената фактология потвърждава становището на гръцката изследователка М-Кр. Хаджиоану, според която предприемачите-търговци през епохата пренасяли дейността си в различни стопански сфери, в зависимост от търсенето на пазара и изгледите за печалба като оползотворявали притежаваната информация¹⁴⁵.

В писмата, които братя Димитър и Петър Кръстич обменят със своите партньори, става дума за изпратена или получена стока, нейното количество, таксата за превоз от кираджиите, стойността на направените разноски за хамалин, споменава се плащанането на навло и гюмрук¹⁴⁶. В някои от писмата, адресирани до Арнаудови, става дума за заверяването на сметката на Кръстич в клона на търговската къща

¹⁴⁰ Пак там, II В 4556.

¹⁴¹ Пак там, II В 4558, II В 4565.

¹⁴² **Ръждавичка, Е.** Доверието – път или граница ...; В по-широк контекст вж. **Aslanian, S.** Social Capital, “trust” and the role of networks...; **Aslanian, S.** From the Indian Ocean to the Mediterranean..., 166–174.

¹⁴³ Вж. подробно: **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща..., 169–170, 172–173.

¹⁴⁴ Пак там, с. 170.

¹⁴⁵ **Χατζηϊωαννου, Μ. Χ.** Οικογενειακή στρατηγική και εμπόρικός..., р. 24.

¹⁴⁶ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 5043 – II В 5046; **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Кръстич..., 123–136.

„Станчо Арнаудов и син“ в Цариград¹⁴⁷. В кореспонденцията се откриват данни за препращане на писма, парични операции, приятелски услуги¹⁴⁸.

В първите месеци и години от функционирането на търговската къща „Братя А. Кръстич“, свищовци са изключително внимателни. От писмата им личи уважение и преклонение както към по-заможните и влиятелни търговци, така и към тези от втория ешалон. Това никак не е странно, защото тепърва навлизат в истинската търговия и за да бъдат успешни е трябвало да създадат необходимите контакти, основаващи се на взаимно доверие¹⁴⁹. Така например в писмо до Христо Д. Караминков в Цариград от 18 октомври 1859 г., заявяват: „Имаме честъ... да начнем да се кореспондирваме и със вашата честна търговска къща...“¹⁵⁰. В друго писмо от началото на следващата 1860 г. Кръстич пишат на двама търновски търговци „Нии Ви обещаваме при всичко, че ще Ви слугуваме усърдно и вярно... каквато икономия случайно може да направимъ ще бива за Ваша полза, а ний ще ся благодариме само съсъ обикновената комисиона...“¹⁵¹. Не е никак случаен фактът, че в цитираните, а и много други писма честно срещани са думичките чест, „усърдно“, „вярно“, „ваша полза“ и пр., които дават представа за моралните устои, спазвани от братя Кръстич в професионалния и личния им живот¹⁵².

Доверието и честността са ключови фактори при изграждането на търговски мрежи и въртенето на *алъш-верши*. Поради тази причина търговците често са разубавявали хората, които не познават, но с които биха искали да работят, привличайки ги в кръга на доверените си „приятели“. Братя Димитър и Петър А. Кръстич не правят изключение. В писмо от 26 декември 1859 г. те молят Колчо Бояджийски да им предостави информация за евреин, с когото желаят да работят. Поради тази причина се интересуват дали е честен. Свищовци имат някакъв поглед върху характера му, защото посочват, че имал навика да се хвали много, а и обичал да послъгва. От тази гледна точка братя Кръстич живо се интересуват дали може да му се има доверие¹⁵³.

Разполагайки с разнообразна информация, търговците-предприемачи биха могли да се ориентират в колебанията на пазара и да извлекат изгода при положение, че вземат бързи и адекватни решения. В писмо от 23 август 1858 г. Кръстич пишат на

¹⁴⁷ Стефанова, М.-Т. Писма на свищовските търговци бр. Кръстич..., 132–133.

¹⁴⁸ Пак там, 123–136.

¹⁴⁹ Ръждавичка, Е. Доверието – път или граница за постигане...

¹⁵⁰ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II. В. 5043, л. 20.

¹⁵¹ Пак там, II В 5044. Писмо до Конст. Витани и Д. Николов, Търново, 2 февруари 1860 г.

¹⁵² Подробно вж. **Найденев, И.** Буржоазният манталитет от средата на XIX в., отразен в епистоларното наследство на свищовските предприемачи братя Кръстич. // *Българският XIX в. Нови архиви и прочити*. Съст. Орлин Събев и Християн Атанасов. София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2019, 153–164.

¹⁵³ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич II В 5043, л. 64–65. Писмо до Колчо Христов Бояджийски, Габрово, 26.12.1859 г.

Махилаки Попович: „... ви молиме да благоизволите с първо да ни испратите бележка за цените на разни стоки в пияцата ви, защото имаме намерение да ви пишем, ако ни даде хесап, да ни пазарувате по нещо...“¹⁵⁴. Няколко дена по-късно отправят същия апел към К. Д. Русович и К. Попов, базирани в Цариград: „Ви благодаряме дето ни забележавате цените на стоките и на монедите в пиацата ви, за което молиме да ни известявате секоя неделя...“¹⁵⁵. Подобна информация можем да открием в писмата от следващите години. Например Кръстич пишат на своите доверени партньори от „Станчо Арнаудов и син“ в Цириград: „Да ни явите цените на захар глави английска и французка... та ако износя ще ви пишем да ни купите“¹⁵⁶. Натрупали вече опит и бидейки по-уверени в своите възможности, заявяват с по-особен тон на Сава Илиев от Търново: „Явете ни ако се намерва суров памук коя цена и колко сума и с каква кирия до Сищовъ“¹⁵⁷. Интересувайки се от движението на цените, очевидно братя Кръстич желаят да се ориентират по най-добрия начин в стопанската конюнктура, така че да извлекат печалба.

В някои случаи Димитър и Петър А. Кръстич настояват пред своите контрагенти да действат по-бързо и ако е възможно по-евтино да им изпращат стоките, защото свищовци са зависими от времето. Някъде се интересуват от таксата за превоз (т.нар. кирия), което също е от ключово значение, защото не би било изгодно за тях да плащат скъпи такси. Например в писмо до известните търговци Георгиевич във Варна пишат: „... Ви молиме колкото наши стоки Ви пристигноват да ся погрижите колко е възможно по-скоричко и по-ефтиничко да ни ги испращате...“¹⁵⁸. Другаде изрично настояват пред своите контрагенти в Букурещ да продадат доставената им от Свищов стока (47 чувала пазарджишки ориз) „без забава“ по текущата цена „и съ брой, а не с вааде (почакъ), защото имаме потреба за пари, и с първа поща“ да изпратят парите от сделката чрез К. Радович в Зимнич¹⁵⁹. В други писма от пролетта на същата 1861 г. Кръстич настояват пред „приятеля“ Петър Денков от Крайова да предаде парите от продадения ориз, защото свищовци се намирали в „утеснение“¹⁶⁰. Вероятно Кръстич имали нужда от финансови средства, за да ги вложат скоро в друго стопанско начинание.

¹⁵⁴ Пак там, II В 5043, л. 11. Писмо до Михаил Попович, Браила, 23/4 август 1858 г.

¹⁵⁵ Пак там, II В 5043, л. 15. Писмо от 31 август 1858 г.

¹⁵⁶ Пак там, II В 5045. Писмо до „Ст. Арнаудов и син“, Цариград, 6 февруари 1861 г.

¹⁵⁷ Пак там, II В5046, л. 14.

¹⁵⁸ Пак там, II В 5044. Писмо от Братя Кръстич до братя Георгиевич, Варна, 20 април 1860 г.

¹⁵⁹ Пак там, II В 5045. Писмо от Братя Кръстич до „Братя И.х. Лилов“, Букурещ, 4 март 1861 г.

¹⁶⁰ Пак там, II В 5045. Писмо от Братя Кръстич до Петър Денков, Крайова, 10 април 1861 г.; Пак там, Писмо от Братя Кръстич до Петър Денков, Крайова, 5 май 1861 г.; Пак там, Писмо от Братя Кръстич до Петър Денков, Крайова, 15 май 1861 г.

Много важно условие за успешното функциониране на всяко съдружие е всички лица, участващи в търговската мрежа, да изпълняват акуратно своите задължения. В противен случай фирмата би изпитвала трудности, а онези, които са спомогнали със своето бездействие за това, си навличат гнева на засегнатата страна. През 1860 г. Кръстич заявяват на Страти Драсов, че трябва да им изпрати пари, колкото им дължи „час по-скоро“, защото тези пари им трябва¹⁶¹. През 1861 г. Кръстич изразяват учудването си, че още преди месец А. Репанович е продавал 15 каси джамове с полица, а парите още не са събрани¹⁶². През лятото на 1863 г. на табака Радослав Илиев от Габрово, е заявено: „Час поскоро да гледате да ми заброите парите тук, защото иначе ще ни платите лихвата им гр. 2 1/2 на % според условията“¹⁶³.

Търговците е трябвало да бъдат не само съобразителни, но и внимателни и предпазливи, за да не претърпят загуба. Алеко Кръстич, в този ред на мисли, посочва на брат си Димитър „Вардете ся да ся не измамите съ червиши и земите с горна цена... после ще пристигнатъ твърде много, треба да слезатъ до 12 гр. оката може и по-долу... ако намерите с цена, която да иди на хисапъ [от турски език сметка – поясн. е мое И.Н.] тога земете“¹⁶⁴. Видно е, че акуратната информация, която циркулира в мрежата, би могла да защити предприемачите от евентуална загуба.

Братя Димитър и Петър Кръстич изпъкват като предприемачи с бизнес нюх. В писмо от 1861 г. те посочват на братя Симеонови в Русе, че тази година има изобилие на смрадлика в района на Свищов „и ще стане добра и ефтина, но цената ѝ е неизвестна, защото още не са почнали да я жънат“¹⁶⁵. Ако все пак Симеонови имат намерение да купуват от тази стока, могат да дадат заповед на Кръстич като последните ще купят от нея на „една определена цена, или по текущата цена, както тогава другите купувачи ще купуват“¹⁶⁶.

В някои писма иде рече за извършването на приятелски услуги. Например през 1860 г. Кръстич пишат на Сава Илиев в Търново, че към този момент имат комисионер на име Костаки Д. Русович, който е брат на Кирил в Арбанаси. Посоченият комисионер „не прави банкерлъкъ“. За сметка на това в Букурещ има няколко погърчени българи,

¹⁶¹ Пак там, II В 5044. Писмо от Братя Кръстич до Страти Драсов, Ловеч, 24 септември 1860 г.

¹⁶² Пак там, II В 5045. Писмо от Братя Кръстич до Анг. А. Репанович, Александрия, 14 януари 1861 г.

¹⁶³ Пак там, II В 5046, л. 18.

¹⁶⁴ Пак там, II В 3817.

¹⁶⁵ Пак там, II В 5045. Писмо от Братя Кръстич до Братя Симеонови в Русе, 26 юли 1861 г.

¹⁶⁶ Пак там.

които могат да приемат полици. Кръстич изразяват съжалението си, че не ги познават, за да могат да им пишат, „за да ви приематъ полиците от Виенна...“¹⁶⁷.

В писмата им се натъкваме и на интересна информация за чисто човешки отношения, които на моменти са приятелски, а в други случаи са враждебни. Понякога се стига и до открити конфликти по един или друг въпрос, а в някои случаи говорим за недоразумения, които бързо са преодолявани. Тези ситуации са свързани както с отношенията между братя Кръстич, така и с чужди лица. През 1862 г. Алеко пише на Димитър, че трябва да забравят лошите думи, изказани помежду им, и занаяпред да се погаждат с „братска любов“, защото омразата е лошо нещо, „тя може да докара вреди оногова, който я държи у сърцето си“. От контекста на писмото става ясно, че са се скарали за дълг, който Алеко има към Димитър¹⁶⁸.

През декември 1859 г. известните габровски предприемачи Станчо и Христо Арнаудови се извиняват на братя Кръстич, че са им причинили главоболие. От своя страна Кръстич заявяват, че и те също им създават някои проблеми, но се уповават на „человеколюбие“ и „добродушие“ от страна на габровските си контрагенти¹⁶⁹. Малко по-късно Кръстич изразяват искреното си удивление, че в наличната счетоводна документация, изготвена от Арнаудови, не виждат сумите от „портове на писмата“, „разлики“-те „монедни“ и лихви. Братята оценяват жеста, направен от техните дългогодишни познати, чувствайки се длъжни да им изкажат своите благодарности¹⁷⁰.

През есента на 1860 г. отношенията между братя Кръстич и Арнаудови са обтегнати заради продажбата на бубено семе. Свищовци дори трябва да умоляват Станчо и Христо Арнаудови да преценят неприятната ситуация „искрено“ и да съжалят Димитър и Петър А. Кръстич. Аргументът, който последните изтъкват, е искреното и чистосърдечното им старание за взаимна полза. Намекват също, че не би било справедливо да пострадат „безправедно“¹⁷¹.

Действията на Алеко в Италия по продажбата на бубено семе също водят до негодувание от страна на Арнаудови. Стига се дотам, че Алеко Кръстич е характеризирани от габровци като „глупав“¹⁷² и „куфа тиква“¹⁷³. Арнаудови дори

¹⁶⁷ Пак там, II В 5044. Братя Кръстич до Сава Илиев, Търново, 28 януари 1860 г.

¹⁶⁸ Пак там, II В 4402.

¹⁶⁹ Пак там, II В 5043, л. 58–59.

¹⁷⁰ Пак там, II В 5044. Писмо от братя Кръстич до „Ст. Арнаудов и син“, Цариград, 14 февруари 1860 г.

¹⁷¹ Пак там, II В 5044. Писмо от братя Кръстич до „Станчо Арнаудов и син“ в Габрово, 28 8/врия 1860 г.

¹⁷² Пак там, II В 4558, 4565.

¹⁷³ Пак там, II В 4565.

заявяват, че са го обичали като свой брат, но при тази ситуация вече „го обичаме като слуга“¹⁷⁴.

В писмо от 1861 г. Кръстич изразяват своята признателност към Станчо Арнаудов, като посочват, че ще го познават като свой баща, а неговите синове ще възприемат за свои братя. Свищовци молят известния габровски предприемач да ги има за свои чеда, както и неговите деца да ги възприемат като братя¹⁷⁵.

През януари 1860 г. отношенията с друг контрагент – Ангелаки Канович от Браила, също са обтегнати. Поводът е, че Канович не им е съобщил навреме информация за сделка с царевица. Към този момент (3 януари 1860 г.) царевицата била вече поскъпнала (в сравнение с цените отпреди два месеца), а и Кръстич нямали необходимите финансови средства, за да осъществят подобна мащабна сделка¹⁷⁶. Още по-интересна е друга конфликтна ситуация, този път с братя Димчеви от Ловеч, разиграла се през лятото на 1861 г. Поради недоразумение във връзка с броенето на пари на братя Димчеви, ловчалии написали сърдито писмо на свищовци. В своя доста подробен отговор братя Димитър и Петър Кръстич настояват създалото се неразбирателство да не се взема предвид и искат извинение¹⁷⁷. Малко по-късно е налице напрежение в отношенията със Сава Илиев. Поводът е, че братя Димитър и Петър А. Кръстич не са му съобщили навреме за приемането на царевица, която Илиев им е поръчал. Братя Кръстич го уверяват, че „ний никога не желаеме да сумняватъ приятелите ни в насъ“, след което разясняват причините за неприятната ситуация¹⁷⁸.

Като модерни търговци Кръстич си служат с нови търговски способности, каквито са мострите, полиците и менителниците. С писмо до Сава Илиев посочват, че са приели мострите на житото, но на приятеля не му харесва. Настояват за мостра от новите жита и ечемик, както и сведения за цените му¹⁷⁹. Другаде става въпрос за мостри на гвоздеи, които Кръстич поели ангажимент да закупят и да ги пратят на Станчо Арнаудов в Габрово¹⁸⁰. В някои писма свищовци споменават за полиците, които издават, за да извършват своите сделки. Например в писмо от 28 септември 1863 г. до „Станчо Арнаудов и син“ посочват, че са им теглили полица от 50 турски лири¹⁸¹. В началото на

¹⁷⁴ Пак там, II В 4565.

¹⁷⁵ **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Крестич..., с. 122, 124–125; **Русев, И.** Търговската модерност на Българското възраждане..., с. 436.

¹⁷⁶ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 5044.

¹⁷⁷ Пак там, II В 5045. Писмо от братя Кръстич до братя Димчеви, Ловеч, 24 юни 1861 г.

¹⁷⁸ Пак там, II В 5045. Писмо от братя Кръстич до Сава Илиев, Търново, 5 юли 1861 г.

¹⁷⁹ Пак там, II В 5045. Писмо от Братя Кръстич до Сава Илиев, Търново, 12 август 1861 г.

¹⁸⁰ **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци бр. Крестич..., с. 136.

¹⁸¹ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 5046, л. 23. Писмо от Братя Кръстич до „Ст. Арнаудов и син“, Цариград, 28 септември 1863 г.

1864 г. пишат на Иван Х. Попов за менителница с 200 турски лири на негова заповед с виста от 11 дни. Задачата на партньора в Търново е да се потруди да я продаде някому в посочения град. Освен това могат да изпратят и друга менителница за 100 лири, за да я продаде¹⁸². В друго писмо братя Кръстич пишат за тратата (т.е. менителницата) на „Станчо Арнаудов и син“ на стойност 5000 гр. в петащи¹⁸³.

В писмата, които семейство Кръстич си разменят, се споменава изучаването на двустранно счетоводство¹⁸⁴, „разни Европейски мерки и монети“, „търговски счисления“, както и уменията да се пишат търговски писма и търговски тефтери¹⁸⁵. Както личи от материалите, запазени в архива на братя Кръстич, те си служели с копирни книги за кореспонденция, където вписвали преписите на писма, изпращани до контрагентите. Не са запазени търговски тефтери, но вероятно братя Кръстич си служели с подобни документи, още повече, че Търговският закон изисквал комисионерите да си служат с дневници.

През лятото на 1864 г. Станчо Арнаудов заявява на свищовци, че ще им прати търговско ръководство до седмица¹⁸⁶. За кое точно съчинение става дума не е ясно. Би могло да се предположи, че иде реч за труда на Мелас-Гранитски в превод на Хр. Хамамджиев, където Арнаудови присъстват като спомоществователи, записали се за 5 бройки¹⁸⁷. Нуждата от търговско ръководство, свидетелства, че дори в този етап на своята търговска дейност братя Кръстич разчитали не само на практически опит, но и на целенасочено и съзнателно обучение. Приведената информация свидетелства, че търговската модерност, особено видима в дейността на търговците от средата на XIX в. насетне, не е чужда и на братя Кръстич¹⁸⁸.

4. Дейността на Димитър А. Кръстич в периода 1865–1872 г.

Сведенията за предприемаческата дейност на Димитър А. Кръстич в посочените хронологични рамки са фрагментарни (особено що се отнася до 70-те години), но все пак позволяват да се направят някои изводи.

¹⁸² Пак там, II В 5046, л. 43. Писмо от Братя Кръстич до Ив. Хр. Поповъ, Търново, 14/26 февруари 1864 г.

¹⁸³ Пак там, II В 5045. Писмо от Братя Кръстич до „Станчо Арнаудов и син“, Цариград, 7 април 1861 г.

¹⁸⁴ НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), II В 3475.

¹⁸⁵ Пак там, II В 3641.

¹⁸⁶ Пак там, II В 4750.

¹⁸⁷ Търговско ръководство. Превод А. П. Гранитски. Цариград, 1858, с. 755. В *Диплография-та* на братя Стоян и Христо Караминкови, издадена през 1850 г., братя Кръстич не присъстват като спомоществователи.

¹⁸⁸ Русев, И. Търговската модерност на Българското възраждане...; Русев, И. Разнообразие в разпространението на модерна стопанска култура на българите през Възраждането (XVIII–XIX в.). // *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 2. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие*, 2017, 35–54.

В кореспонденцията, разменена между Ангелаки Канович и Димитър Кръстич в периода от август 1865 до май 1866 г. най-често става въпрос за търговията със зърнени храни¹⁸⁹. През август 1865 г. Канович съобщава, че „Пиящата [от италиански език, пазар] ни се намира у крайно бездействие от причините, че кораби нямаме, а пък от болестта холерата щото уплаши твърде много хората и за това продажби не стават и цените се въздържават“. По-нататък А. Канович предоставя информация за цените на житата и морската сол¹⁹⁰. Видно е значението на някои бедствия (в случая става въпрос за епидемията от холера, но също така лошо време, разбойници, наводнения, пожари и пр.) влияят негативно върху стопанската конюнктура и засягат тежко дейността на търговците¹⁹¹. На практика посочените документални податки съвпадат с това, което знаем от възрожденския периодичен печат по отношение на хронологията на разпространение на холерната болест, засегнатият географски периметър и последиците от върлуването на епидемията¹⁹².

В поредица от писма А. Канович съобщава на своя бизнес партньор какви са цените на зърнените храни, как върви продажбата на житото и пр.¹⁹³ Така например в писмо от есента на 1865 г. Ангелаки пише: „Вярвам да сте зафанали да товарите житата и че да зафатите колко по-скоро да товарите, защото като има кораби има по-голямо търсене стоката, а на-вече добрите жита, щото ги плащат твърде добре... да имат потреба“¹⁹⁴. Очевидно е, че А. Канович е опитен търговец и се ориентира добре в сложната конюнктура, поради което си позволява да напътства Димитър Кръстич.

В писмо, отправено от Христо Арнаудов до Димитър Кръстич през април 1866 г., се посоча: „Научих ся чи си самичък и немаш уртак никого, не знам дали щеш мя за уртак като са расправя и само за Свищов да сме уртаци...“¹⁹⁵, което иде да покаже, че към посочената година Димитър вече не е подпомаган от своя по-малък брат и съдружник в търговската къща „Бр. А. Кръстич“ – Петър. Не случайно запазените писма са

¹⁸⁹ Пак там, II В 4790–4825.

¹⁹⁰ Пак там, II В 4790.

¹⁹¹ **Иванов, Р.** Трудности и поврати в работата на търговците през Възраждането. // **Станев, В.** (съст.) *Заговори и преврати в историята: XV юбилейни кюстендилски четения 2008*. ИФ-94, Регионален исторически музей – Кюстендил. София, 2010, 72–78.

¹⁹² **Манолова-Николова, Н.** За холерата в Османската империя през 60-те години на XIX в. (По материали от българския възрожденски печат). // *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на професор Мария Радева*. Ред. Милета Милчева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 235–244.

¹⁹³ Вж. напр. НБКМ–БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4797; II В 4801; II В 4804.

¹⁹⁴ Пак там, II В 4798.

¹⁹⁵ Пак там, II В 4820.

отправени до Димитър/“Ненко“/“Ненко Димитраки“¹⁹⁶, а не до фирмата „Братя А. Кръстич“.

През април 1870 г. арбанашкият предприемач Димитър Русович (баща на Кирил, който е тъст на Димитър Кръстич) предоставя информация на най-големия син на Ангел Кръстич за цените на свищовските и браилски жита. Пишейки от Цариград, представителят на видната арбанашка фамилия, е разполагал с подробни сведения, въз основа на които добавя, че „от Европа известията не са толкова приятни. Неподвижност владее относително за храните“¹⁹⁷. Двамата са въртяли също алъш-вериш с кюселета¹⁹⁸. През август 1872 г. Д. Русович държи да му бъдат внесени парите от пласирането на три бали кюселета. Освен това на свищовския предприемач е съобщено, че търговията в Цариград се съживява. Няколко месеца по-късно се случва така, че последните три бали от посочената стока не могат да се продадат, но все пак е изразена надежда, че това би могло да се случи¹⁹⁹. Другаде (в писмо от септември 1872 г.) Д. Русович известява Д. Кръстич, че цените на черното грозде (стафиди) са по 79-80 гроша за кантар, на смокините по 108 гроша за кантар, а кафето – 11,8 турски лири²⁰⁰. През пролетта на следващата година арбанасчанинът съобщава цените на памучните прежди, които варират от 67 до 73 гроша в зависимост от номера²⁰¹.

Някои документални податки свидетелстват за имотното състояние на братя Кръстич през 60-те и 70-те години на XIX в. Според „съгласително писмо“ Димитър Кръстич е отдал под наем свой имот на свищовската камарашия през 1864 г. Договорът е подновен през 1869 г.²⁰² През лятото на 1871 г. Димитър отправил протест за това, че имотът не му е върнат, така както изисква „контрактът“ (т.е. договорът) от 1869 г.²⁰³

Според „Продавателно“, носещо място и дата Свищов, 15 април 1874 г., се продава дюкян на арбанашкия търговец Кирил Димитров Русович. Имотът се е намирал на главната улица до пристанището. Стойността му е 200 турски лири. За съжаление след основния текст липсва име и подпис, което затруднява уточняването на коя личност е имотът – обектът на покупко-продажба. Вероятно става въпрос за Петър или Алеко, тъй като се споменава, че „маазата на Г-на х. Кирил (Русович)“ отзад граничи с „мястото на

¹⁹⁶ Пак там, II В 4912; II В 4922; II В 4891.

¹⁹⁷ Пак там, II В 4891.

¹⁹⁸ Пак там, II В 4914.

¹⁹⁹ Пак там, II В 4918.

²⁰⁰ Пак там, II В 4915.

²⁰¹ Пак там, II В 4922.

²⁰² Пак там, II В 4879.

²⁰³ Пак там, II В 4894.

брата ми Г-н Д. А. Кръстич“²⁰⁴. Очевидно последно-упоменатата личност е Димитър Кръстич. По-важен е въпросът кой от неговите братя е собственик на имота. През първата половина на 70-те години Алеко се е занимавал с интелектуална дейност, което може би е индикация, че не той е собственик. Може да се предположи, че имотът е принадлежал на Петър, който подпомага брат си Димитър в дейността на фирмата „Бр. А. Кръстич“ няколко години. Може би се е занимавал с търговия и след 1864 г., но за съжаление липсват документални податки, които да потвърдят изказаното предположение. Със сигурност коментиранияте данни потвърждават битуващото в литературата становище за това, че балканските търговци активно инвестирали в недвижими имоти и участвали в покупко-продажбата на дюкяни, кафенета и пр.²⁰⁵

Според данни, отнасящи се до същата 1874 г., Алеко и Димитър Кръстич са причинили финансови проблеми на тъста на Димитър – Кирил Димитров Русович. Кирил е вложил всичките си капитали, за да закупи места за построяването на магазини на Димитър и Алеко, което е довело до финансовия му крах²⁰⁶. От писмото, писано от Кирил Русович, в което се разказва за финансовите му проблеми, личи че арбанасчанецът се е намирал в особено състояние на духа, когато е пишел въпросното писмо. Между редовете прозира разочарование и гняв, причинени от безизходното положение, в което Кирил е поставен. В случая иде реч отново за човешки взаимоотношения и чувства, които сега са положени и на роднинска основа. Коментираният пример ни доближава до реалностите на живота и би следвало подобни детайли да се вземат под внимание, защото дообогатяват представата ни за възрожденската епоха.

Съществуват разнообразни определения, касаещи предприемачеството. За българския и изобщо балканския случай през XVIII и XIX в. може би подходящи са вижданията на онези изследователи, които определят предприемача като посредник, който изпълнява арбитражни функции. Той купува евтино и се стреми да продаде скъпо дадените стоки. Действа в ситуации на несигурност и е склонен да поема риск, ако начинанието би му донесло печалба. Използва всяка отдала му се възможност. Добива

²⁰⁴ **Атанасова, С.** Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII–XIX век. Велико Търново: „Фабер“, 2016, с. 131, 231.

²⁰⁵ **Davidova, E.** *Balkan Transitions to Modernity...*, 36–39, 71–72.

²⁰⁶ **Горанчев, В.** *Възрожденският род Русович...*, 250–252.

и оползотворява ценна информация от своите партньори. Създава търговски сдружения на базата на роднински отношения. Направлява дейността на своята фирма, съобразявайки се с конкретните политически и социално-икономически условия. От друга страна, може да се каже, че иновативността не е напълно чужда на посочените люде. Те си служат с модерни търговски способности, което може би ги доближава донякъде до харизматичния предприемач, описан от Й. Шумпетер.

Посочените характеристики бихме могли да отнесем към дейността на свищовските предприемачи братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич. За съжаление не винаги запазената документация позволява да се вникне в по-големи детайли в делата на посочените лица, но определено би могло да се каже, че наличните извори разкриват хора, които демонстрират специфично икономическо мислене. Особената среда, в която те са родени и възпитани, влиянието на родителите им, и собствените им качества, ги превръщат в изявени стопански дейци със специфична менталност. Те култивират предприемаческа култура и в крайна сметка се занимават с „алъш-вериш“ в един особен период, изпълнен с несигурност, но и с възможности за облага. Доколкото им е възможно, успяват да се възползват от ситуацията. Разбира се понякога търпят и загуби, което води до акумулирането на опит, който е използван впоследствие.

Всичко това превръща коментирания проблематика в интересна задача, която може и трябва да бъде дискутирана в бъдеще. Изследователят би трябвало да осъществи подобно проучване като следва пътя на търговците, търсейки архиви в повече от една държава²⁰⁷. Едно е сигурно само въз основа на задълбочени проучвания, които да „пречупят“ емпиричните данни, извлечени от документите, през икономическата теория²⁰⁸, можем да добием адекватна представа за същността на предприемачеството.

**Commercial entrepreneurship during the Bulgarian National Revival period
(following the example of brothers Dimitar, Petar and Aleko Krastich from
Svishtov during the 1850-s – 1870-s)**

(Abstract)

Ivaylo Naydenov

In the first part of my paper, I am going to deal with the concepts of entrepreneurship. I use the long-lasting tradition concerning the research of entrepreneurship dating back from the mid-XIXth

²⁰⁷ Harlaftis, G. International Business of Southeastern Europe..., 414–415.

²⁰⁸ Пак там, 413–414.

century onwards. More recently the ideas of Israel Kirzner and Mark Casson adopted by some Greek historians such as Maria-Christina Chatziioannou worth mentioning. According to them, the entrepreneur is an agent who earns a profit, buying cheap commodities and selling them at dear prices. He acts in a situation of risk. On the other hand, contrary to some historians I think that the concept of innovative entrepreneurship proposed by Joseph Schumpeter is also applicable to the merchants from the period of the Bulgarian National Revival period.

In the second part, I deal with the entrepreneurial activity of brothers Dimiter, Petar and Aleko Krastich from Svishtovon the basis of unpublished documents (mostly private and commercial letters). I am dealing with the entrepreneurial culture and business practices cultivated and demonstrated from the mentioned persons. They established their own commercial house in 1858 which operated most likely until 1864. Later, Dimiter Krastich dealt with trade independently. Another commented aspect is the mentality and ethical norms typical for the mentioned merchants. I am deeply convinced that the „Krastich case“ study will contribute to the research of commercial entrepreneurship in its Balkan context.